ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

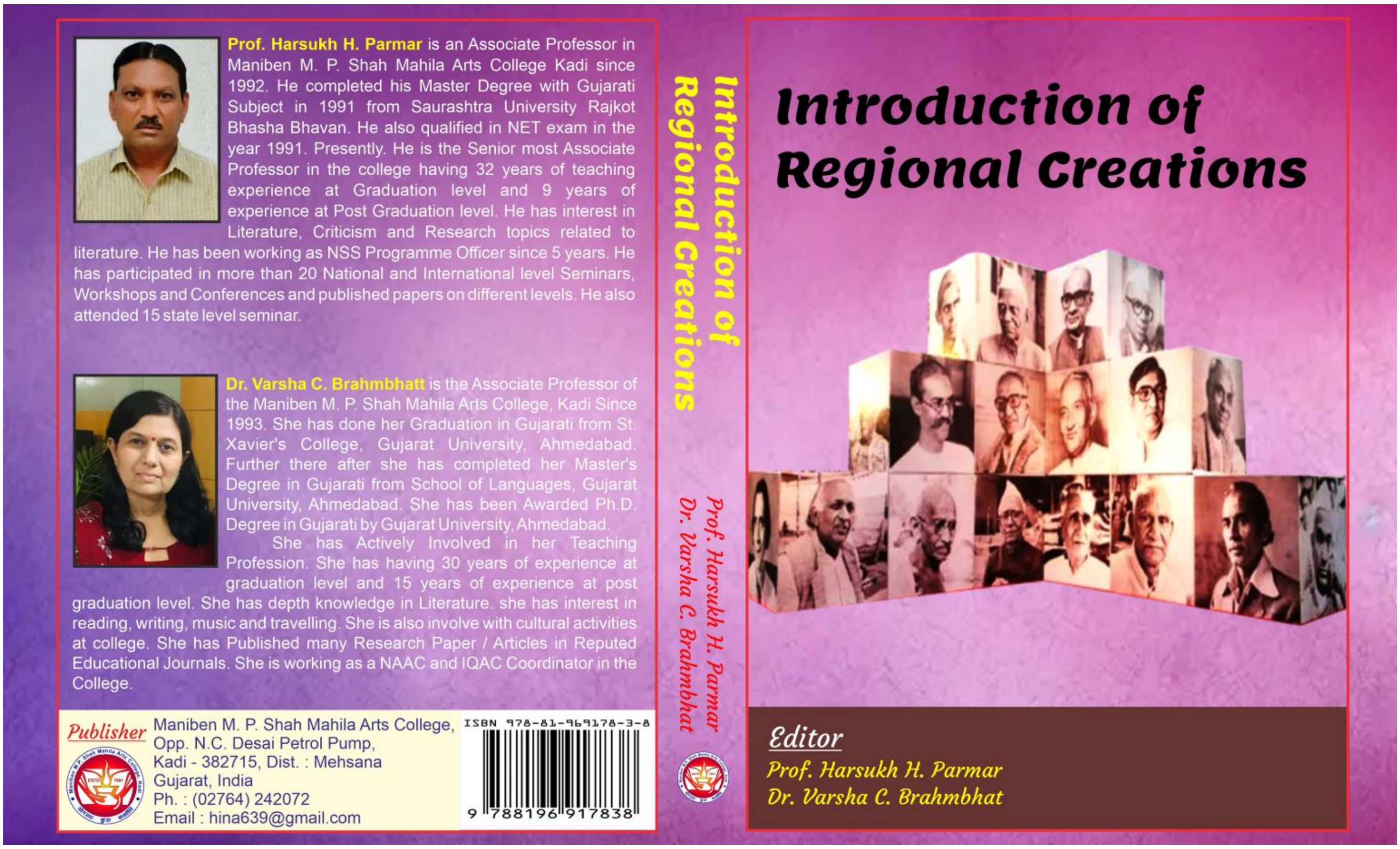

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

Introduction of Regional Creations

Prof. Harsukh H. Parmar

Dr. Varsha C. Brahmbhatt

Edited book for Proceedings of National Level Virtual Conference

“Introduction of Regional Creations”

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College

Publisher

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

Published by:
MANIBEN M. P. SHAH MAHILA ARTS COLLEGE,
Opp. N. C. Desai Petrol Pump,
Kadi - 382715, Dist - Mehsana,
Gujarat, India
Ph.: (02764) 242072
E-Mail: hina639@gmail.com

Published - 2024

© Reserved

ISBN: 978-81-969178-3-8

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any mean without permission in writing from the publisher.

Published at: Kadi

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

Preface

Dear Reader,

Regionalism is the expression of a common sense of identity and purpose by people within a specific geographical region, united by its unique language, culture etc.

In a positive sense, it encourages people to develop a sense of brotherhood and oneness which seeks to protect the interests of a particular region and promotes the welfare and development of the state and its people.

In the negative sense, it implies excessive attachment to one's region which is a great threat to the unity and integrity of the country.

In the Indian context generally, the term 'regionalism' has been used in the negative sense.

Creating a new region is a monumental task that requires careful planning, consideration and collaboration. In the preface of your introduction to regional creation, you may want to outline the significance of regional development, highlight the goals and objectives of your project, and express your commitment to fostering sustainable growth and prosperity within the region. Additionally, acknowledging the diverse stakeholders involved and the importance of community engagement can set the tone for a comprehensive and inclusive approach to regional creation.

A generous theme considered by this book, as this is the main concern of most of the researchers nowadays, directions for the future of teaching can be unified by working together – the opening chapter reveals a unified vision of authors of different national background and using different research methodology on the same challenging idea – "Introduction of Regional Creations".

Prof. Harsukh H. Parmar, and

Dr. Varsha C. Brahmbhatt

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

CONTENTS

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	Criticism in Good Sense and Bad Sense in Languages Dharmishtha V. Oza	1
2	Criticism in Good Sense and Bad Sense in Language Prof. Dharmendrabhai K. Chaudhari Dr. Kinjalba D. Chudasama	6
3	Vikram Seth's *A Suitable Boy* - A Study of Contemporary Indian Society Dr. Alkesh P. Trivedi	11
4	'संशय की एक रात': प्रतीकात्मक पात्रों की मनोभूमि प्रा. भावनाबहन एम. पटेल	16
5	'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' માં સમાજનિરૂપણ ડૉ. ભાવિની કે. પંડયા	22
6	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરુપણ ડો.અશ્વિન બ્રહ્મભટ્ટ	24
7	'આંગળિયાત' નવલકથામાં સમાજ નિરૂપણ ડૉ. મીનાક્ષીબેન આર. પટેલ	26
8	બાપાની પીંપરમાં ગ્રામીણસમાજ દર્શન સ્નેહલ ત્રિવેદી	29
9	કે. કા. શાસ્ત્રી પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ ડૉ. તરુલતા વી. પટેલ	32
10	"સાહિત્યની સામાજિક નિસબત"- મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પંડ્યા કલ્યાણી ડી.	37
11	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરૂપણ (જોસેફ મેકવાન અને દલપત ચૌહાણની પ્રતિનિધિ નવલકથાના સંદર્ભે) પ્રજાપતિ ભારતીબેન રમેશભાઈ જીતેન્દ્રસિંહ ડી. વિહોલ	47
12	સંબંધિત સાહિત્યના સ્ત્રોત પટેલ નિતાબેન સી. ડૉ. ભગવાનભાઇ કે. ચૌધરી	52
13	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરૂપણ શ્રી ભુલાભાઇ એસ. પટેલીયા	56
14	સમાજવાદી વિચારક જયંતિ દલાલ પ્રજાપતિ વનિતા મહેન્દ્રભાઈ	59

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

15	ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરૂપણ પટેલ વર્ષાબેન મહેન્દ્રકુમાર	61
16	જોસેફ મેકવાન કૃતઃ આંગળિયાતમાં સમાજ નિરૂપણ પટેલ આશાબેન કાંતિલાલ	65
17	આજની સામાજિક વાસ્તવિકતા અને રામ મોરી કૃત 'ઠેસ' વાર્તા પ્રા. સાગર મનસુખભાઈ ચોટલિયા	70
18	સુરેશ જોષી રચિત 'જન્મોત્સવ' નવલિકામાં વ્યક્ત સામાજિક વિષમતા પરમાર મહેશભાઈ જયંતિભાઈ	75
19	'રાગાધીનમ્' નાં જીવન સદંર્ભનાં ગીતો ડૉ. વિપુલ કાળિયાણિયા	78
20	લોકસાહિત્ય ની સંજ્ઞા, વિભાવના અને તેની લાક્ષણીકતાઓ ઠાકોર મેઘનાબેન શિવાજી	82
21	A Critical study of Kavita Kane's mythical fiction Sita's Sister Rathod Nehalben Mohanbhai	86

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

Criticism in Good Sense and Bad Sense in Languages

Dharmishtha V. Oza
Assistant Professor,
Smt. A. P. Patel Arts and Late Shree N. P. Patel Commerce College,
Naroda, Ahmedabad.

Introduction:

Criticism in good sense and bad sense in language is a topic that has been debated and explored by scholars and thinkers throughout history. Language is the core means of communication, and the way it is used and understood has significant implications for human interaction and knowledge. This essay aims to explore the historical context, key figures, and the impact of criticism in good sense and bad sense in language. It will also identify and analyze influential individuals who have contributed to the field, considering various perspectives and providing a well-reasoned analysis.

Historical Context:

The exploration of criticism in good sense and bad sense in language can be traced back to ancient Greece and Rome, where rhetoric was seen as the art of persuasive communication. Scholars like Aristotle and Cicero examined the power of language in their works, advocating for effective and ethical communication.

Aristotle, often referred to as the father of rhetoric, believed that language should serve as a means to persuade and inform an audience. He distinguished between good sense and bad sense in language, arguing that effective speech considers the speaker, the audience, and the purpose of communication. Aristotle's work laid the foundation for future discussions on rhetoric and critique of language.

Key Figures:

1. Aristotle (384-322 BCE):

As mentioned earlier, Aristotle's work on rhetoric and effective communication significantly influenced the understanding of criticism in good sense and bad sense in language. His ideas on using language ethically and persuasively continue to shape discourse today.

2. Cicero (106-43 BCE):

Another influential figure in the exploration of criticism in language, Cicero emphasized the significance of clarity, coherence, and decorum in speech. His works on

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

rhetoric provided guidelines for effective communication and pointed out the pitfalls of bad sense in language.

3. Immanuel Kant (1724-1804):

Kant focused on the idea of using language critically. He believed that language should be used to question and evaluate ideas, pushing individuals to think independently. Kant's contributions to criticism in good sense and bad sense in language were rooted in the moral dimension of speech.

The Impact of Criticism in Good Sense and Bad Sense in Language:

Criticism in good sense and bad sense in language has had a profound impact on various fields, including philosophy, literature, politics, and advertising. Effective communication is crucial in all these areas, and understanding the difference between good sense and bad sense is essential for successful discourse.

In philosophy, the examination of language has led to the development of fields such as semiotics and linguistic analysis. Scholars like Ferdinand de Saussure and Ludwig Wittgenstein explored the relationships between signs and symbols, questioning the inherent meaning in language. They highlighted the importance of precise and accurate expression to avoid misunderstandings or miscommunication.

In literature, criticism in good sense and bad sense in language has provided a framework for analyzing and evaluating works of fiction. Textual analysis techniques focus on the use of language to convey meaning, uncovering the nuances and layers in literary works. Literary critics like Roland Barthes and Julia Kristeva have contributed to this field, emphasizing the power dynamics of language and the potential for manipulation.

In politics, understanding the rhetoric and language used by politicians is crucial in evaluating their intentions and actions. Political speeches, advertisements, and media campaigns often employ persuasive techniques that can be analyzed through the lens of good sense and bad sense in language. This analysis helps the public make informed decisions and recognize attempts to manipulate their understanding of important issues.

Influential Individuals:

1. Ferdinand de Saussure (1857-1913):

Saussure revolutionized the field of linguistics with his structuralist approach. He emphasized the importance of examining language as a system of signs and symbols, rather than focusing solely on individual words. Saussure's work laid the foundation for further research on language and its use in communication.

2. Roland Barthes (1915-1980):

Barthes, a French literary critic and semiotician, contributed significantly to the understanding of criticism in good sense and bad sense in language. He explored the power dynamics in language and the potential for manipulation in various aspects of society. Barthes' works, such as "Mythologies," continue to be influential in analyzing the use of language in popular culture.

3. Noam Chomsky (1928-present):

Chomsky, a linguist and political activist, introduced the theory of generative grammar, emphasizing the innate human ability to acquire language. His work challenged behaviorist approaches to language acquisition and provided a deeper understanding of the connection between language and cognition. Chomsky's political activism also explored the role of language in shaping public perception and political discourse.

Perspectives in Criticism in Good Sense and Bad Sense in Language:

1. Pragmatics:

Pragmatics focuses on the study of meaning in context and the use of language in communicative acts. Scholars like H.P. Grice and J.L. Austin have contributed to this field, examining how meaning is conveyed through context, intent, and shared knowledge. Pragmatics provides insights into the understanding of good sense and bad sense in language, as it recognizes the importance of effective communication beyond the literal interpretation of words.

2. Critical Discourse Analysis (CDA):

CDA combines linguistic analysis with social critique, exploring how language is used to maintain or challenge power structures in society. Scholars like Norman Fairclough and Teun A. van Dijk have developed frameworks to analyze the use of language in media, politics, and corporate communication. CDA allows for an examination of the ideological implications of language use and encourages critical thinking about the messages conveyed.

3. Cognitive Linguistics:

Cognitive linguistics investigates the relationship between language and cognition, exploring how language reflects and shapes our understanding of the world. The work of George Lakoff and Mark Johnson has been influential in this field, suggesting that language is not only a means of communication but also a tool for constructing knowledge and conceptualizing abstract ideas. Cognitive linguistics offers insights into how good sense and bad sense in language can influence perception and understanding.

Analysis:

Criticism in good sense and bad sense in language provides a framework for evaluating language use and its impact on communication, knowledge, and power structures. Understanding the nuances of effective communication is essential in various fields, from philosophy and literature to politics and advertising. The historical context and key figures discussed in this essay have shaped the development of this field and continue to influence the way language is examined.

In terms of perspectives, pragmatics, critical discourse analysis, and cognitive linguistics offer complementary approaches to understanding criticism in good sense and bad sense in language. While pragmatics focuses on the context and intent of communication, critical discourse analysis highlights power dynamics and ideological implications, and cognitive linguistics explores the connection between language and cognition. These perspectives provide diverse insights and avenues for further research.

Future Developments:

As language evolves alongside technological advancements and societal changes, the field of criticism in good sense and bad sense in language will continue to develop. The rise of digital communication platforms, social media, and artificial intelligence presents new challenges and opportunities for analyzing language use. Future research could explore the impact of these developments on effective communication, public discourse, and manipulation through language.

Additionally, interdisciplinary collaborations between linguists, psychologists, sociologists, and computer scientists have the potential to advance the study of criticism in good sense and bad sense in language. By combining various methodologies and insights from different fields, researchers can gain a more comprehensive understanding of language use and its implications.

Conclusion:

Criticism in good sense and bad sense in language has a rich historical context and is influenced by key figures such as Aristotle, Cicero, Kant, Saussure, Barthes, and Chomsky. Their contributions, along with perspectives like pragmatics, critical discourse analysis, and cognitive linguistics, have shaped the field and continue to impact various domains of human knowledge and interaction. As language continues to evolve, future developments in technology and interdisciplinary collaborations will further enhance our understanding of

criticism in good sense and bad sense in language, allowing for effective communication and critical analysis of language use in the future.

References:

- Ayoun, D. (2003). *Parameter Setting in Language Acquisition,* London: Continuum International Publishing Group, Incorporated.
- Berwick, R.C. and Weinberg, A.S. (1983). *The Grammatical Basis of Linguistic Performance: Language Use and Acquisition*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Berwick, R. C. (1998). Language evolution and the Minimalist Program: the origins of syntax. In J. R. Hurford, M. Studdert-Kennedy & C. Knight (Eds.), *Approaches to the Evolution of Language* (pp. 320-340). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bickerton, D. (1981). *Roots of Language*: Karomer Publishers, Inc.
- Cavalli-Sforza, L.L. (1997). "Genes, peoples, and languages", PNAS: 94: 7719-772
- Crain, S. (1991). "Language acquisition in the absence of experience", *The Behavioral and Brain Sciences*, 4: 597-650.
- Demetras, M.J., Post, K.N. and Snow, C.E. (1986). "Feedback to first language learners: The role of repetitions and clarification questions", *Journal of Child Language,* 13: 275-92.
- Devitt M. (2006). *Ignorance of Language,* Oxford: Oxford University Press.
- Dunbar, R. (1996). *Grooming, Gossip and the Evolution of Language,* Cambridge, Ma.: Harvard University Press.
- Gold, E.M. (1967). "Language Identification in the Limit", *Information and Control*, 10: 447-74.
- Gopnik, M. (1997). "Language deficits and genetic factors", *Trends in Cognitive Science*, 1: 5-9

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

Criticism in Good Sense and Bad Sense in Language

Prof. Dharmendrabhai K. Chaudhari

Associate Professor,

Department of Psychology,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Dr. Kinjalba D. Chudasama

Assistant Professor,

Department of Economics,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

ABSTRACT

It is tough for anyone to criticism well. For some, criticism is a good thing while others disagree. Criticism in itself is one of those words that looks like negative. Thus, it gives a feeling of unwilling to accept or making a massive disagreement or being pessimistic. But to everyone's surprise, it is not the case. Criticism is often different than what people perceive. The essay on criticism gives you an insight into the pros and cons of the criticism.

Criticism is expressing the disagreement for something or someone that is generally based on perceived faults, beliefs, and mistakes. So, the main point here is whether to consider criticism as good or bad. Also, if we go by the meaning of the word criticism then criticizing someone is bad. Also, simultaneously this might lead to improving the person who is being criticized. So, he/she is becoming a better person and does not repeat the mistakes is considered as providing criticism to be good. Thus, this depends entirely on the perceived value that is hidden behind the criticism.

A Good Part of the Criticism

Scope for Improvements

Constructive criticism will lead to locating the fault or mistakes that are made by the people. So, the people can work upon it and thereby improve their activities so a heedful and better life can be lived. Criticism calls for improvement on one plane and thereby avoiding the issues unwanted on the other side.

Expert and Credible Status

When the criticism is constructive it always makes the criticizer a central figure among the people. Thus, more honors and credibility is given and so criticism would rather be considered as expert advice. Thus, it will add to the status quo of the person that is criticizing.

THE BAD SIDE OF CRITICISM

Leads to a Feeling of Demotivation

A person that is being constantly criticized may feel at tines demotivated. So, this is because of the fact that his/her efforts have not been justifiably and rightfully appreciated. Thus, it may further lead to increase in hesitation in moving forward.

The Danger of Creating a Destructive and False Image

There are many times that it can occur that the people that criticize are seen as the villain of the society. Thus his/her image gets automatically shattered as well as abruptly changed. So, doing criticism may lead adversely to the criticizer as well.

So, we can understand that if the criticism is done in a constructive and positive way that this may lead to a good and fair outcome. Also, if it is done destructively than it may lead to adverse effects on both society as well as personal level.

AN EXAMPLE OF GOOD SENSE AND BAD SENSE

Lesson Transcript

Hi, everybody. My name is Alisha. Welcome back to Top Words. Today, we're going to talk about 10 Ways to Give Criticism. Let's go.

"What do you think about…"

The first expression is "What do you think about blah, blah, blah?" "What do you think about something, something?" You say, "What do you think about." Then, you suggest a change to the item you are criticizing or to the work you're criticizing. What do you think about blah, blah, blah? You're giving advice or you're giving a suggestion. For example, "What do you think about removing some of the effects?"

"I think it would be better if…"

"I think it would be better if…." I think it would be better if. Try to make this short. "I think it would be better if blah, blah, blah." Again, you suggest a change. Something you think is an improvement or would be an improvement to the current work or to the current situation. In a sentence, "I think it would be better if you make the video shorter."

"I'm not sure I like…"

"I'm not sure I like." You can say, this is an unsure feeling and I don't know feeling about a certain work or a certain situation. I'm not sure I like this. I'm not sure I like that. You can point to or mention a specific thing you dislike or, maybe, you don't like very much about the situation or about the work. In a sentence, "I'm not sure I like this part."

"How about if you…"

The next expression is "How about if you blah, blah, blah?" "How about if you do something?" How about if you and recommend a change. Recommend a different course of action, recommend the listener do something or change something. "How about if you order pizza instead of cooking that difficult meal tonight? It takes too much time." Or, "How about if you dye your hair back to its original color? I think it looks nicer that way." Give some suggestion, give your advice after this expression. How about you? It's a little bit soft, but it's a good way, a soft way to give your criticism. In a sentence, "How about if you include more information about your project?"

"You could improve this by…"

The next one is quite a direct way to give a criticism. You might here this, maybe, from a teacher or a professor, or maybe an editor of some kind. Like, "You could improve this by blah, blah, blah." I would use a gerund form of the verb here. "You could improve this by changing." "You could improve this by adding." "You could improve this by subtracting." Something like that. Using the gerund form of the verb here could be good. This expression suggests, this work, this situation, whatever you're discussing, could be better, or the speaker thinks it could be better and they are suggesting how to make it better. "You could improve this by talking slower." "You could improve this by cooking some interesting side dishes to accompany the meal," for example. In a sentence, "You could improve this by explaining in more detail."

"Have you thought about…"

"Have you thought about." "Have you thought about" is a good way, another soft way to give criticism, to give a recommendation to the listener. Like, "Have you thought about spending a little more time on this project?" Or, "Have you thought about studying this topic a little more in-depth?" Or, "Have you thought about talking to this person?" Give your criticism as a light suggestion. "Have you thought about blah, blah, blah?" In a sentence, "Have you thought about adding some images to your presentation?" for example. That's a way to give constructive criticism.

"Maybe you could…"

The next expression is "Maybe you could." "Maybe you could blah, blah, blah." "Maybe you could." Again, a very soft suggestion, a way to give some more constructive criticism. For example, "Maybe you could write this in a different font," or, "Maybe you could prepare this in a different software," or, "Maybe you could call a little earlier next time," for example. Again, a very light suggestion but it implies criticism, the things the situation could be improved. In another sentence, "Maybe you could share with the marketing team for some more specific feedback?"

"I think you should…"

The next expression is "I think you should." "I think you should" is just a useful opinion phrase or a useful recommendation phrase. "I think you should go home," or, "I think you should stop drinking." These are small criticisms, right? A little bit of criticism, something the speaker thinks can be improved. You should go home. You should stop drinking. You should exercise more. These are small criticisms, a little in a way. "I think you should" is a very easy way to give constructive criticism in a professional setting also. "I think you should think a little more deeply about this plan." "I think you should talk to your team about this project," for example. In another sentence, "I think you should revise this section for clarity."

Now, let's go to a couple expressions for criticism that are very rude. Until now, up until this point, I talked about constructive criticisms, how to explain you think an improvement is possible. However, to criticize without being constructive, just to criticize, just to make a negative comment, these are a few ways to do it, two ways I'll talk about.

"This sucks."

The next one is "This sucks." This sucks. Or, "that sucks." "That sucks," as well. Sucks does not mean to pull air from one place to another. The expression, "This sucks. This sucks. It sucks," means it is very bad, the situation is just not good. It's a very, very casual, very direct, somewhat rude phrase that expresses criticism. If you are unhappy with the situation, you could say, "This sucks," about the situation. Like, "My train is late. This sucks. I'm late for work now." Or, "My boss forgot to pay me. This sucks." Something that just is not a good situation, we can use it in that case, but you might also see this on TV, especially on reality TV shows to express criticism for show contestants. Maybe, you've seen a cooking show where the chef in the show, the judge is super mean, is super angry, the contestant cook something bad and they might say, "This sucks." It's a very direct, rather rude expression to express criticism of someone's work, too. Like, "Your presentation sucks." You can use it in past tense, "That sucked. Your performance sucked today." Again, very direct, very rude. I would feel very, very unhappy if someone told me that. But, it is an expression you can use. If you've heard that, like,

"This sucks," especially on TV, that's what it means. The situation is bad, or something that happened was unpleasant, not good, very bad. This sucks. In a sentence, "Really, Mom? I can't go out tonight? That sucks."

"This is not good"

Another one that it's just pure criticism, no improvement, nothing constructive, another expression is "This is not good." This is not good. Especially for food or drink. Like, "I drink a beer a couple of months ago. There was greenish blue color. Then, the flavor was bad. Actually, my friend said, 'Yeah, that beer is not good.'" It's just there's nothing we could do. We can't change the flavor of the beer. It's just not good. In those situations, you can say, "Ah, this is not good," or, "that's not good." A restaurant, for example, you can criticize a restaurant by saying, "Yeah, that restaurant is not good." We can't speak directly to the restaurant and say, "You should improve this restaurant, doing this and this." Just to share a critical opinion, you can say, "This is not good. That's not good. These are not good. Those are not good." You can use "not good" to express just flat criticism, just regular criticism, in that case. In a sentence, "I had a bite of this steak and wow, it is not good."

Those are 10 ways to give a criticism. Some of them, most of them are constructive ways to give criticism. Some of them are very casual and direct ways to give straight criticism, just to complain, essentially. Think about them carefully the next time you want to help someone improve. I hope that these were useful for you. Please let me know if you have any questions or comments in the comment section below this video. Thanks very much for watching this episode of Top Words and I'll see you again soon. Bye!

REFERENCES

- Pym, Anthony. "Translation error analysis and the interface with language teaching." *The teaching of translation* (1992): 279-288.
- Deleuze, Gilles. *Logic of sense*. Bloomsbury Publishing, 2004.
- Wang, Alex, et al. "GLUE: A multi-task benchmark and analysis platform for natural language understanding." *arXiv preprint arXiv:1804.07461* (2018).
- Chapman, Siobhan. *Susan Stebbing and the language of common sense*. Springer, 2013.
- Woodside-Jiron, Haley. "Language, power, and participation: Using critical discourse analysis to make sense of public policy." *An introduction to critical discourse analysis in education* 2 (2004): 154-182.
- Fairclough, Norman. *Language and power*. Routledge, 2013.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

Vikram Seth's *A Suitable Boy* - A Study of Contemporary Indian Society

Dr. Alkesh P. Trivedi,
Assistant Professor in English (Adhyapak Sahayak),
S. D. Arts & Shah B. R. Commerce College, Mansa, Dist – Gandhinagar
Affiliated to Gujarat University, Ahmedabad

Abstract

Vikram Seth has earned a widespread recognition in Indian English literature through his literary contribution which has attracted a wide range of readers throughout the world. His literature presents an ardent sense of Indian culture and society. One of the leading Indian English novelists, Vikram Seth, beautifully portrays the Indian life in context of society, tradition, religion and customs. *A Suitable Boy* is undoubtedly a masterpiece in terms of its assessment of post-colonial Indian society, its changing mood, the after-effects of independence and the consequences of political and social freedom. This fiction is an apt reflection of changing India, generation gap and religious and social clash between the communities in free India. The novel clearly mentions that the cultural roots of Indians are so strong that even after long slavery; they stick to the prevalent Hindu customs and rituals, particularly in the matter of marriage.

Key words: Marriage, Tradition, Love, Generation gap, Community consciousness

Introduction

A leading and creative artist, Vikram Seth is known for the fictions which relate to Indian roots, its culture and the country's deep-rooted tradition. Namita Gokhale says about the writer:

> Vikram Seth is an international writer about human beings, not as a peddler of Indian exotica... His genius should be evaluated in his control over his material, and in creating a credible world-in-itself which he can cohabit and explore. (Qtd. in G. J. V. Prasad, 2011)

A Suitable Boy is an interesting fiction which carries individual as well as universal appeal. It interestingly depicts the love story of a Hindu girl and a Muslim boy where the social custom and tradition wins over passion and emotions of love. The fiction is a life-like story which seems completely real but the writer skillfully presented the real matters with the help of fictitious characters. In this way it brings individual appeal to the readers, the readers somehow can see and feel themselves in the character frames and feel the emotions and pain,

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

along with the author succeeds in creating a universal appeal to the people in general throughout the globe as love, arranged marriage, love versus practicality, religious and communal differences becoming hindrance to love and marriage etc. are universal issues to which people in general deal with in the real life situations. Thus, this novel individually and universally appeals to the people which increases its literary value.

Reflection of Contemporary Indian Society

Seth knew the significance of social status and social relations which is vividly presented by the well bound relations of four families in the novel. In "A Critical Analysis of Vikram Seth's Poetry and Fiction", Seemita Mohanty mentions:

> The experiences and entanglements of four moderately rich Indian families connected through marriage or friendship, at a period of time when India was experiencing her post-Independence turbulences. (2007)

The story comprises of four families; the Mehras, the Khans, the Chatterjis and the Kapoors. Among these families, the protagonist of the novel, Lata belongs to the Mehras. Lata is a young girl of nineteen years of age and as the novel advances she falls in love with Kabir, a Muslim boy. Lata belongs to a typical Hindu middle class family where she engages in direct clash with her mother in terms of ideology. Lata's mother, Mrs. Rupa Mehra is a widow and like average Indian women she seems always worried about a suitable match for her daughter to marry. It is clear and an evident fact that finding a good match for their daughter has been a major concern of mothers in general. The below conversation in the novel is an evidence of a mother's concern;

> 'You too will marry a boy I choose,' said Mrs. Rupa Mehra firmly to her younger daughter. Lata avoided the maternal imperative by looking around the great lamp-lit garden of Prem Nivas. The wedding guests were gathered on the lawn. 'Hmm,' she said. This annoyed her mother further. 'I know what your hmms mean, young lady, and I can tell you I will not stand for hmms in this matter. I do know what is best. I am doing it all for you. Do you think it is easy for me, trying to arrange things for all four of my children without His help?' Her nose began to redden at the thought of her husband, who would, she felt certain, be partaking of their present joy from somewhere benevolently above. (*A Suitable Boy* 03)

Lata's elder sister, Savita is married to Pran Kapoor. Lata, in course of the time, falls in love with Kabir Durrani and wants to marry him anyhow. At this juncture Seth describes the

thrill and sensation of a love affair. Love at the younger age is seen with full of excitements, passions and strong feelings. A strong fascination is common in love and sometimes the passion reaches to such an extent that the lovers get ready to fight with the whole society and the universe. Lata's strong fascination for Kabir is seen in the following lines:

> Normally Lata would have been transfixed by Ustad Majeed Khan's music. Malati, sitting next to her, was. But her encounter with Kabir had set her mind wandering in so many different directions, often simultaneously, that she might as well have been listening to silence. She felt suddenly light-hearted and started smiling to herself at the thought of the rose in her hair. A minute later, remembering the last part of their conversation, she rebuked herself for being so unfeeling. (*A Suitable Boy* 146)

But later on when her mother knows about her love affair, she gets angry on Lata and warns her to cut off the relation with Kabir. She is a mature lady who knows that an inter-caste marriage of her daughter will not only boycott her from the family and society, but also ruin her entire life. As a mother she wishes best for her daughter. Rupa seems very well aware that marriage between a Hindu girl and a Muslim boy hardly succeeds in India as both religions have vast differences in terms of customs, traditions and culture. So she talks to Lata and explains the issues and dangers of inter-caste marriage. Initially Lata gets clash with her mother and thinks her a tyrant and orthodox. Rupa brings two marriage proposals to Lata; one is Harish and the second is Amit. Haresh Khanna is a typical Indian boy who is soft hearted, polite and well mannered. He is economically stable as he comes from a family having a settled business of shoe making. Amit Chatterji, on the other hand is educated but does not fit to the marital standards set by the mother, Mrs. Rupa Mehra. Thus, the fiction becomes a direct clash between love marriage and arranged marriage.

Here it must be noted that marriage tradition in India is deep-rooted and inter-caste marriages were not preferred in 1950s. The situation has not completely changed even in the 21st century. People have shown a trend shift from arranged marriages to love marriages, but the scenario has altered only a little where the inter-caste marriage ratio has raised some percent only. Apart from marriage tradition, many more social themes have been explored by the writer such as; post-colonial social identity of a nation, post partition conflict between Hindus and Muslims, abolition of the Zamindari system, land reforms and empowerment of Muslim women of the 1950s in India etc. But the major theme that is brought out by the writer is that of identity of marriage itself. Marriage as a relation has to ultimately adjust as per the standards of the society because it is apparently seen that it is the society which is strong and powerful,

societal traditions which govern the belief system of the people in general are much more dominant to the personal emotions like love.

Love or emotion has to adjust and compromise to the societal and familial demands as happens in case of Lata, the protagonist. She has to sacrifice her love with Kabir for the only reason because he is Muslim. Her mother, Mrs. Rupa Mehra, rejects Kabir on the grounds of his being a Muslim boy. One more reason proves decisive for the rejection and that is his uncertain economic future. Haresh Khanna, on the other hand, is a well settled businessman which develops confidence in Rupa's mind that Lata would not have to suffer any financial problem in her marital life, if she marries Haresh. Moreover, Haresh also leaves a decent impression on Lata's mother, Mrs. Rupa Mehra, of being polite, caring, cultured and well mannered. So eventually out of two possible bridegrooms, Haresh Khanna is selected as a proper match for Lata by her mother. But initially Lata does not agree to the mother's decision, gradually when she is explained the possible future consequences of her marriage with a Muslim, she could guess the horrors of her married life with Kabir. In the beginning of the novel Lata appears as an immature college girl, but with the passing of time when she has to decide her bridegroom, she turns in a mature girl who shows a greater understanding in deciding her life partner. She not only understands the importance of economic stability in the married life, but also the dangers of an inter-caste marriage, vast difference between life style and cultural beliefs of Hindus and Muslims.

Describing the Indian society, Seth indirectly also throws light on the patriarchal structure where women are supposed to live as per the set roles in the family and the society. A girl has to obey the commands of the parents, a married woman has to adjust the In-laws and so on. A woman loses her individuality in the male dominated society. It happens in case of Lata too. She wants to marry according to her choice, but she has to surrender to the societal traditions and customs set by the society. There is another character in the fiction, Saeeda Bai, a courtesan. The beauty of Saeeda is well described by Vikram Seth:

> Only a few words had emerged from that lovely throat when the wah! wahs! and other appreciative comments of the audience elicited an acknowledging smile from Saeeda Bai. Lovely she certainly was, and yet in what did her loveliness lie? Most of the men there would have been hard-pressed to explain it; the woman sitting above might have been more perceptive. She was no more than pleasing-looking, but she had all the airs of the distinguished courtesan -...
>
> (*A Suitable Boy* 81)

Maan Kapoor, a politician Mahesh Kapoor's son, falls in love with Saeeda Bai but eventually the low social status of being a courtesan proves obstacle in their love and Maan has to cut off his contacts with Saeeda. This case shows the pomp and hypocrisy of the society where people have sexual relations with prostitutes but they do not give equal social status to them. They do not seem ready to accept them as a part of their society. It shows the double standard and dual face of the society which on one hand wants to fulfill physical needs but on the other hand denies to give social recognition and equal status to courtesans. In a way this matter has been described as social injustice to fairer sex through depiction of Saeeda Bai's character.

The title of the novel, *A Suitable Boy* itself says a lot to the readers. A suitable boy means a proper match for a girl. But does a suitable boy that is selected by the parents in the society prove suitable for the girl for the rest of her life? or does a suitable girl that is found by the parents of a boy prove a perfect match for him for the rest of his life? These are critical and real questions that challenge marriage as an institution and relate to the existence of life too. In many cases, even in arranged marriages, 'suitable boy' or the 'suitable girl' doesn't turn out proper or appropriate and so the cases of divorce have somehow increased in the society which again and again raises question to the real identity and authenticity of the marriage as a societal institution. Thus, through the characters of Lata and her mother Rupa Mehra, Seth explores the theme of marriage and its varied dimensions.

Conclusion

One of the longest Indian English Fiction, *A Suitable Boy* is really a magnum opus by Vikram Seth. Touching the readers with individual as well as universal appeal, the novel has been undoubtedly one of the best sellers of the times. The novel is an apt representation of social values, traditions and customs of Indian people of post independent India of 1950s. As it deals with the middle class families, the novel is definitely an interesting piece of work for the middle class readers. The novel deals with many more other issues, but the major one is that of marriage. The fiction eventually has brought forth the real life issues of the middle class people with the help of fictitious characters.

Works Cited

Mohanty, Seemita. *A Critical Analysis of Vikram Seth's Poetry and Fiction*. Atlantic Publishers and Distributors, 2007.

Prasad, G.J.V. *Vikram Seth: An Anthology of Recent Criticism*. Pen craft International, 2011.

Seth, Vikram. *A Suitable Boy*. New Delhi: Penguin, 1993. Print.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

‘संशय की एक रात’: प्रतीकात्मक पात्रों की मनोभूमि

प्रा. भावनाबहन एम. पटेल

हिन्दी विभाग,

आर्ट्स कॉलेज, पाटण

‘संशय की एक रात’ खण्डकाव्य के रचनाकार ज्ञानपीठ पुरस्कार से सम्मानित दूसरे सप्तक के हिन्दी के यशस्वी कवि श्री नरेश महेता हिन्दी कविता में भारतीय आभिजात्य एवं सांस्कृतिक परंपरा के कवि कहे जाते हैं। आज के समकालीन लेखन में वे अपनी सृजनात्मक विपुलता, विशिष्ट दृष्टि, निष्णात भाषा और विशाल फलक को समेटनेवाली क्लासिकी शैली के सर्वथा विशिष्ट नाम ही नहीं, प्रतीक बन चुके हैं। राजेन्द्र यादव के शब्दों में नरेशजी हम सबके वरिष्ट हैं। उनका महत्व विशिष्ट शैली के कवि उपन्यासकार के रुप में है। उनका काव्य एक उपलब्धि है। उन्होंने हिन्दी भाषा को जबरदस्त संस्कार दिया है। यह भी बड़ी बात है वे आज भी सक्रिय हैं।[१]

नई कविता की अति बौद्धिकता के प्रतिरोध में वह परंपरा के सांस्कृति-राग की ओर उन्मुख हुए। वेद उपनिषद और रामायण महाभारत महाकाव्यों की मिथकीय चेतना का उनके काव्य में प्रवेश हुआ। इस कारण उन्हें वैष्णव परंपरा का कवि भी कहा जाता है।

नरेश महेता ने शिल्प के स्तर पर भी नये प्रयोग किये हैं। उनके ऐसे प्रयोग मुक्तक काव्य और प्रबन्ध काव्य दोनो में मिलते हैं। उन्होंने पौराणिक मिथको में आधुनिक भावबोध को भरा है। उनकी समग्र कविता नये प्रतीकों से अलंकृत है और उनमें मानवीय भावों को इस तरह पिरोया गया है कि कथ्य और शिल्प एकाकार हो गये है।

‘संशय की एक रात’ में कविने पौराणिक आख्यान के माध्यम से व्यष्टि और समष्टि पर विचार किया है। यह चार सर्गो का खण्डकाव्य है। राम के मन में द्वन्द्व बहुत गहरा है लेकिन वे सबके निर्णय में अपने निर्णय को समाविष्ट करते हुए युद्ध के लिए तैयार हो जाते हैं। इसमें कवि ने आधुनिक मानव की संशयग्रस्तता, अनिश्चितता, ऊहापोह और डगमगाती आस्थाओं को रुपायित किया है। आधुनिक संदर्भो से जोड़कर कविने इसे आधुनिक कविता की उपलब्धिपूर्ण गरिमा दी है।

‘संशय की एक रात’ खण्डकाव्य में सभी पात्र पौराणिक और मिथकीय है। वे आधुनिक युग की समस्याओं तथा जटिलताओं को अपनी चर्चाओं में समेटे हुए हैं उनके भावोन्मेष में हमें आधुनिक चेतना का स्पष्ट बोध उपलब्ध होता है। युद्ध उपनिवेशवाद साम्राज्यवाद, वर्गभेद आदि आधुनिक युग की ऐसी समस्याएँ है जिन पर विचार करना प्रत्येक बुद्धिशाली का कर्तव्य

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

हो जाता है। श्री नरेश महेता ने भी इन्ही ज्वलंत प्रश्नों का पौराणिक पात्रों के माध्यम से हल करने का प्रयास किया है।

'संशय की एक रात' का संघर्ष युद्ध और शांति पक्ष और विपक्ष का विपरीत ध्रुवों का संघर्ष है। राम यदि संशयग्रस्त व्यक्ति के प्रतिनिधि है तो लक्ष्मण लघुमानव के प्रतीक, लक्ष्मण और हनुमान जहाँ प्रजा का प्रतिनिधित्व करते हैं वहीं सीता साधारण जन की अपहत स्वतंत्रता है इन सभी पात्रो में से हम दो पात्रों की प्रतीकात्मक मनोभूमि प्रस्तुत करनेवाले है (१) राम (२) विभीषण।

इस खण्डकाव्य का मुख्य चरित राम है। उनके मन में संशय को निर्मूल करने के लिए ही अन्य पात्रों की सृष्टि हुई है। वही पूरे काव्य का केन्द्रबिन्दु है। इस खण्डकाव्य में राम, भारतीय संस्कृति के प्रतिष्पोषक एवं प्रतीक राम के व्यक्तिव्त पर प्रकाश डाला गया है। प्रज्ञा पुरुष राम मर्यादा के स्तर पर जीते हुए भी पात्रता की दृष्टि से मानवीय संवेदनाओं के वाहक एवं महामानव के रुप में प्रस्तुत थे हैं। राम संशयग्रस्त व्यक्ति के प्रतिनिधि है। साँझ का विस्तार और बालूतट में राम रामेश्वरम् के सिन्धू तट पर उदास मनःस्थिति में टहलते हुए सप्रश्न है वे युद्ध को टालना चाहते है सीता प्राप्ति के लिए जन विनाश उन्हें अनुचित लगता है। वे नहीं चाहते कि उनकी व्यक्तिगत समस्याएँ ऐतिहासिक कारणों को जन्म दे काव्य के प्रारंभ में राम संरायग्रस्त तथा तीव्र संवेदनावाले व्यक्ति के रुप में उपस्थित होते हैं। क्या हो क्या न हो के प्रश्न ने थका डाली मुठ्ठियाँ इस कथन में राम का अनिश्चित मुखर हो जाता है। प्रत्येक बार उनके उपाय उन्हें सार्थकता अथवा व्यर्थता, नैतिकता और अनैतिकता इत्यादि के संदेह से ग्रसित कर देते है और उनके निश्चय अनिश्चय में बदल जाते है।

प्रतिक्षण राम को यह अनुताप सता रहा है कि जनकजी उनके बंधु-बांधव तथा अयोध्यावासी क्या सोचते होंगे ? स्वयं सीता क्या सोचती होंगी ? यह सोच विचार राम के अंर्न्तमन को बाण की तरह साल रहा है किन्तु भविष्य में जन के विनाश का कारण नहीं बनना चाहते तभी तो कहते हैं -

"आज मैं निमित्त हो रहा
कुल के विनाश का
लेकिन
अब नहीं बनूँगा कारण
जन के विनाश का।"[२]

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

इस प्रकार राम का मन युद्ध से विमुख हो उठता है। राम अनुभव करते है कि मानवता के आगे बढ़ने वाले काफिले की भ्रष्ट कड़ियाँ है जिनकी समस्याएँ सुलझ नहीं पाई है क्योंकि उन्हें सही मार्ग का बोध नहीं है।

"इतिहास के हाथों
बाण बनने से अधिक अच्छा
स्वयं हम
अँधेरों में यात्रा करते हुए
खो जाएँ।"[3]

राम विवश तथा परतन्त्र भाव से इतिहास के हाथों का हथियार नहीं बनना चाहते। क्या इतिहास-देवता के श्रेष्ठ हाथों में हथियार बनकर उसे समाप्त किया जाय राम इस तर्क का प्रत्याख्यान करते हैं।

राम नहीं चाहते कि उनकी वैयक्तिक समस्याएँ ऐसे कारणों को जन्म दे जो इतिहास में कुख्याति प्राप्त कर लें। व्यक्तिगत अमीष्ट के लिए लंका पर आक्रमण करना यह तथ्य इतिहास में प्रसिद्ध घटना बन जाए और भावी पीढ़ियाँ व्यक्तिगत प्रयोजन की पूर्ति के लिए इसे आदर्श बनायें। राम का व्यक्तिगत लोकमंगल के हेतु समर्पित होने के कारण उन्हें यह ग्लानि सता रही है कि लोक-मंगल में वे अपने व्यक्तिगत कारणों से बाधक बन पडे है -

"सत्य की मिथ्या पताकाएँ लिये
अपने स्वार्थ को दे खड़ग
जन के हाथ में
जो की लडूंगा युद्ध
होगी आस्था की वंचना।"[4]

राम के भीतर संघर्ष हो रहा है कि सीता के लिए व्यक्तिगत प्रयोजनों की सिद्धि के लिए युद्ध का सहारा ले या शक्ति एवं मैत्री का उपाय अपनाएँ। इस प्रकार मूल्यों की आस्था के साथ युद्ध को भी मानना मूल्यों के संकल्प के साथ युद्ध का संकल्प करना किसी व्यक्ति में अप्रमाणित व्यक्ति को उत्पन्न करता है इसी संशय में राम ग्रस्त है -

"दो सत्य
दो संकल्प
दो दो आस्थाएँ
व्यक्ति में ही अप्रमाणित

व्यक्ति पैदा हो गया है।''[५]

हनुमान कहते हैं कि सीता करोड़ो दीन-दुखियों की छीनी हुई स्वतंत्रता की प्रतीक है और इस रुप में यह समस्त पीड़ित मानवता की सामूहिक समस्या है। राम का कथन है कि उन्होंने ज्वार के सपना आवेश वाले अपने सहयोगियों के सामने आत्म-समर्पण कर दिया है। रामने अपने आदर्शो के विरुद्ध अपनी वैयक्तिक इच्छाओं को दबाकर, समूह की इच्छा को स्वीकार कर लिया है।

''मैंने अपने को सौंप दिया
ज्वारों को
विवश धरती-सा सौंप दिया।''[६]

इस खण्डकाव्य में नायक राम का स्नेहाशशिक्त सीता स्मरण उनके भावात्मक व्यक्तित्व को व्यक्त करता है। मानवतामूलक आस्था की स्थापना में वे समर्पित हैं। उनकी संशयग्रस्त स्थिति-आस्थामूलक मूल्यों को आँच तो नहीं आ रहा है ? भाव और विधार की व्यंजक है। इस अर्थ में राम का चरित्र एवं व्यक्तित्व एक सशक्त मनोभूमि और मानसिक धरातल पर निरुपित है।

'संशय की एक रात' का दूसरा ऐसा पात्र है विभीषण। इस खण्डकाव्य में राम और विभीषण की स्थिति प्रायः एक सी है। साधारण रुप से रामकथाओं में विभीषण राम के विनम्र सेवक के साथ-साथ परामर्शक के रुप में दिखाय गए हैं। किन्तु नरेश महेता ने उन्हें भी एक नया व्यक्तित्व दिया है।

इस खण्डकाव्य में विभीषण की युद्ध विषयक धारणा ने राम के विपरीत युद्ध को परामर्थ की वस्तु नहीं अपितु अधिकार प्राप्ति का आध्यात्मिक दर्शन मानते हैं।

''अपमानित विभीषण चाहते हैं न्याय
उस सम्राट से
जो दस दिशा की नियति है।''[७]

विभीषण के भीतर भी युद्ध को लेकर गहरा द्वन्द्व चल रहा है, किन्तु उनकी समस्या अलग है। वे कुल जाति, वंश, देश इत्यादि से संबंधित मोह के द्वन्द्व से पीड़ित है। युद्ध लंका के विरुद्ध होना चाहिए और नहीं होना चाहिए - इस प्रकार का मानसिक संघर्ष विभीषण के भीतर भी छिड़ा है। वे अपने को इतिहास की टूटी कड़ी मानते है क्योंकि रावण के अपमानों के सामने उन्हें झुकना पड रहा है। अतः वे भी राम के समान संशयग्रस्त दिखाए गए है।

''मैं भी युद्ध की अनिवार्यता को मानता हूँ

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

किन्तु अपने राष्ट्र के प्रति
क्या यही कर्तव्य है मेरा
उस पर हो रहे
इस आक्रमण में साथ दूँ।"[८]

विभीषण अपने राष्ट्र की इन दुर्दशाओं की कल्पना से सिहर उठते है। राष्ट्र के विध्वंश का चित्र उनके अन्तर को दहला रहा है। जिस प्रकार का संशय कुरुक्षेत्र के मेदान में अर्जुन के मन में उठा था। इस ग्रन्थ में विभीषण का अंतद्वन्द्व बहुत कुछ उसी प्रकार का है। विभीषण यह सोच कर सिहर जाते हैं कि भावी इतिहास में वे शायद राष्ट्र-द्रोही के रुप में स्मरण किये जायेंगे।

"केवल लांछना की गठरियाँ
विभीषण को वहन करना
अन्तिम सूर्य तक।"[९]

विभीषण को यह भी डर है कि यही प्रवाद प्रसिद्ध होगा कि उसने राज्य पाने के लोभ में अपने देश के विरुद्ध किये गये आक्रमण में शत्रु-सेना को साथ दिया। इस प्रकार विभीषण का चरित्र एक विद्रोही चरित्र है। उनके मन में संशय जन्म लेता है किन्तु वह उसे चलायन वादिका की ओर उन्मुख न करके संघर्ष की प्रेरणा देते हैं।

भारतीय संस्कृति के आदर्श पुरुष और शील शक्ति सौन्दर्य के गुणों से युक्त श्रीराम के मिथक में कविने सामान्य जन की प्रश्नाकुलता युद्ध के प्रति संशयग्रस्त मन और युद्ध की विभीषिका से भयभीत संवेदनशील चरित्र को अभिव्यक्ति दी है। **"इसमें राम के परम्परागत व्यक्तित्व को न देखकर उनके ईश्वरत्व को अलग करके उन्हें व्यक्ति के रुप में देखा जा रहा हैं और उनकी शक्तियों की अपेक्षा उनकी दुर्बलताएँ अधिक सामने लाई जा रही है।"[१०]** युद्ध चाहे स्वार्थ या परमार्थ के लिए हो, जन विनाश तो अवश्य होता है। इसीलिए राम संशयग्रस्त रहते हैं। लेकिन कविने राम की संशयी मनःस्थिति को संकल्प की स्थिति में पहुँचाता है। आधुनिक खंडित मन:स्थिति और व्यक्तिवादी चेतना को सही दिशाबोध देने में कवि का सन्निष्ट प्रयास है। इस प्रकार विभीषण का चरित्र एक विद्रोही का चरित्र है, उसके मन में संशय जन्मलेता है किन्तु वह उसे पलायनवादिता देता की और उन्मुख न करके, संघर्ष की प्रेरणा देता है।

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

संदर्भ :

१. हाशिय पर – राजेन्द्र यादव (धर्मयुग १६ मार्च, १९९३, पृ. २६)

२. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. २१

३. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ०६

४. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ४१

५. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ३२

६. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ३७

७. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ३८

८. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ८१

९. नरेश मेहता – संशय की एक रात, पृ. ५९

१०. आधुनिक हिन्दी कविता – सं. जगदीश चतुर्वेदी, पृ. १९१

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' માં સમાજનિરૂપણ

ડૉ. ભાવિની કે. પંડયા
ગુજરાતી વિભાગ
પંચશીલ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ
કોલેજ, ગોધરા
મો.૯૫૩૭૨૭૬૩૨૭

ઝવેરચંદ મેઘાણીની સૌથી લોકપ્રિય નવલકથા 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' ઈ. સ.૧૯૩૭ માં પ્રગટ થઈ. આ નલકથા સોરઠી જીવન અને વાતાવરણને રજૂ કરતી વિલક્ષણ એવી પ્રાદેશિક કથા છે. ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્ય વિકાસમાં ' સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' નવલકથાનો ફાળો અનન્ય રહ્યો છે. આ નલકથામાં મેઘાણીએ સોરઠ પ્રદેશનો, વાતાવરણનો, સમગ્ર સમાજનો ઇતિહાસ આલેખી બતાવ્યો છે. વિષય બાબતે તેની કથા નાવીન્યપૂર્ણ છે. આ કથા સંદર્ભે મેઘાણી નોંધે છે,

"નાયક નહિ, નાયિકા નહિ, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહિ: એવી આ સોરઠી જીવનની જનકથા છે. એ કથાનો નાયક આખો જનસમાજ છે."

મેઘાણી પોતે સોરઠી જીવનના લોકસાહિત્યકાર છે. એમણે સોરઠી ધરાના લોકોના સુખ - દુ:ખની, શૌર્ય - પરાક્રમની, ખુમારીની, જતી - સતીઓના શીલ - સૌંદર્યની વાતોમાં પ્રદેશિકતાના કસુંબલ રંગે રંગીને અદ્ભૂત કથા રચી આપી છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા ૫૬ પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે. તેમાં સોરઠી જીવનની વાસ્તવપૂર્ણ જનકથા છે. નવલકથાની શરૂઆત 'અમલદાર આવ્યાં' પ્રથમ પ્રકરણથી અને અંત ' ઉપસંહાર' પ્રકરણથી થાય છે. કથાવસ્તુ આછી - પાતળી છે. ઘટના કે પાત્ર પ્રધાન નથી.

સોરઠી પ્રજાનાં પ્રણય, શૌર્ય, ખુમારી, ખુવારી, અંગ્રેજ સરકાર અને રાજકીય સત્તા,સોરઠી વાતાવરણ વગેરેની વાસ્તવિકતા આલેખાઈ છે. ઉપરાંત સોરઠ - કાઠીયાવાડના લોકોના, ઉચ્ચ - નિમ્નવર્ગના પ્રસંગોપાત રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, શ્રધ્ધા - અંધશ્રધ્ધા, પહેરવેશ વગેરે બાબતો પણ વાસ્તવપૂર્ણ રીતે રજૂ થવા પામી છે.

'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી' નવલકથામાં સોરઠી લોકોની વિશિષ્ટતાઓનું વાસ્તવપૂર્ણ આલેખન કર્યું છે. વિવિધ ચારિત્રાંકન દ્રારા સોરઠી સમાજને પ્રસ્તુત કર્યો છે. જેમાં મૃત માતાનું અપમાન કરનારનું ખૂન કરીને મર્દાનગીથી ફાંસીને માચડે ચડનાર ' કાઠીના પીર' એવા રૂખડ શેઠ,ગાય અને ગોચર માટે બહારવટે ચડનાર, ધીંગાણું કરી મૃત્યુ પામનાર એવો લક્ષ્મણ પટગર, ફાતિમા સિપરણનાં નામે ઓળખાતી કુંછડી ગામના બરડા પ્રદેશની મેરકન્યા ઢેલી, દગાથી બહારવટિયાઓને પકડવાની સરકારની ફૂટનીતિમાં સહકાર ન આપનાર તથા રાવસહેબના ખિતાબ અને નોકરીને છોડીને કંગાળ જીવન જીવી મૃત્યુ પામનાર

પોલીસ અમલદાર મહીપતરામ,પોતાના અન્નદાતાને ખૂન કેસમાંથી બચાવનાર વફાદાર ભાવર વગેરે સોરઠી પાત્રો અને પ્રસંગોમાં સર્જકે કાઠિયાવાડના વિશાળ જનસમાજનું પાણી, સત્ય, ટેક, શૌર્ય, પ્રમાણિકતા, વફાદારી, ગૌ રક્ષા, સ્ત્રી રક્ષા, સ્વદેશ પ્રેમ, સ્વમાન જેવાં નૈતિક મૂલ્યો, જીવનમૂલ્યો વાસ્તવિકતાથી રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

આ નલકથામાં અનેક સ્ત્રી પાત્રોનાં નિરૂપણ દ્વારા સામાજિક વાસ્તવનું દર્શન થાય છે.આ સ્ત્રીઓમાં પુરુષપાત્રો જેવું શૌર્ય, વીરત્વ, નિર્ભયતાના ગુણ દેખાય છે.સ્ત્રી કેવળ અબળા નહીં, સબળા છે તે રજૂ થાય છે.ક્યારેક સમાજ સામે તો ક્યારેક સરકાર, રજવાડાં સામે બાથ ભીડીને પડકારે છે.આ સમયે ચાર દીવાલ વચ્ચે જીવન ગુજારતી સ્ત્રીની સામાજિકતાનું પણ દર્શન થાય છે.

આ નવકથામાં પાત્રો અં પ્રસંગોમાં સમાજની સાચી વાસ્તવિકતા પ્રકટ થાય છે. મોટેભાગે પાત્રો ભાવનાશીલ રહ્યાં છે. આ કૃતિમાં નિમ્ન વર્ગના સ્ત્રી - પુરુષ પાત્રો જીવનમાં શરણાગતિ સ્વીકારતાં, લાચાર, ગરીબ નિરૂપાયા છે. આ નવલકથાના ‘ વેઠિયાં’ પ્રકરણમાં નિમ્નવર્ગના હરિજન વગેરેની સામાજિક સ્થિતિ કફોડી બતાવી છે. શોષિત અને આર્થિક - સામજિક રીતે કંગાળ બતાવ્યાં છે. ‘ગંગોત્રી ને કાંઠે’ પ્રકરણમાં એ સમયના રાજા, રજવાડાંઓની કૂટનીતિ, લંપટતા વગેરેના આલેખનમાં સામાજિક વાસ્તવનું દર્શન કરાવ્યું છે.

મેઘાણીએ સમયના રાજાઓ, રાજકુમારો, સ્ત્રીલોલુપ, વ્યભિચારી, ચારિત્ર્યહીન હતાં. તેનું પણ નિદર્શન કર્યું છે.તો, કેટલાંક ધાર્મિકવૃત્તિવાળા, દેશપ્રેમી અને સ્પષ્ટવક્તા હતા તેના પણ ઉદાહરણ આપ્યાં છે.આમ, સર્જકે પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા તત્કાલીન સમાજની પરિસ્થિતિને કળાત્મક રીતે રજૂ કરી છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ નલકથામાં સોરઠી સમાજ અને પ્રદેશને પોતાની આગવી શૈલીથી ચિત્રિત કર્યો છે. સર્જકે વ્યક્તિગત સમસ્યાને બદલે સોરઠના પ્રાદેશિક જીવનપ્રવાહનું દર્શન કરાવ્યું છે.તેમાં સોરઠી લોકોના જીવનમૂલ્યો, રૂઢિગત માન્યતાઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ સાથે રાજકીય કાવા- દાવા ઉપરાંત ભૌગોલિક વાતાવરણનું નિરૂપણ કર્યું છે. આમ, નવલકથામાં વિષય, શૈલી - ભાષા, વાતાવરણ, વસ્તુગૂંથણી વગેરે ઘટકો- બાબતોને કારણે આ નવકથા પોતાની આગવી ઓળખ ઉભી કરે છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરુપણ

ડો.અશ્વિન બ્રહ્મભટ્ટ

અધ્યાપક,

ખેડા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરુપણ વિષે ચર્ચા કરતાં આનંદની લાગણી અનુભવું છું. સર્જક સમાજનું જીવંત સંતાન છે. સમાજનું પ્રતિબિંબ, સમાજના રીતરિવાજો, સંસ્કૃતિ, માન્યતાઓ, વહેમો, અંધશ્રધ્ધા, કુરિવાજો વગેરેનો દ્રષ્ટા બની વિરલ અનુભૂતિ કરે છે અસહ્ય વેદના, ખેદ કે સાનુભૂતિ. તેના હૃદય હચમચાવે છે. તેનું મન વ્યગ્ર બની જાય છે. વિરલ પ્રતિભાના બળે મનોચિત્તની દશાને એક નવા સર્જન કરવા પ્રેરે છે. કળાના માધ્યમથી ચિત્તવૃતિ પોષકનું કારણ બને છે. સાહિત્યમાં પણ મહદઅંશે આવી મથામણે કવિમાનસ સક્રિય બની સમાજના રીતરિવાજો, સંસ્કૃતિ, માન્યતાઓ, વહેમો, અંધશ્રધ્ધા, કુરિવાજો વગેરેનું અસંપ્રતજ્ઞાતપણે વણાતું હોય છે.

સંસ્કૃતસાહિત્યથી લઇને ગુજરાતી સાહિત્ય પર્યંત આ ચાલકબળના પરિણામે અનાયાસે સમાજનું નિરુપણ પ્રતિબિંબિંત થતું હોય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાના પદોમાં..

'એવા રે અમો એવા રે એવા,તમે કહો છો વળી તેવા રે,

ભક્તિ કરતાં જો ભ્રષ્ટ કહેશો તો કરશું દામોદરની સેવા રે.'

મધ્યકાળનો સમાજ, ઉચ-નિચના, છૂત-અછૂતના ભેદભાવ અનાયસે ચિતરયો છે. નરસિંહ મહેતાને ભજન ગાવા માટે હરિજનવાસમાં આમંત્રણ મળેલું, નાગર જ્ઞાતિ, બ્રાહ્મણ સમાજનો, વર્ણ અને વર્ગમાં વિભાજીત થઇને જીવાતા સમાજનું તાદ્રશ નિરુપણ થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવા આબેહૂબ ઉદાહરણો છે. અર્વાચીનમાં આધ્ય નર્મદ અને તેમનું સાહિત્ય સર્જનમાં તત્કાલીન સમાજજીવનનું સચોટ આલેખન છે. જૂવો.....

નર્મદ પહેલાંની સામાજીક સ્થિતિ અંધકારમય હતી. સમાજમાં સ્થિતિસ્થાપકતા ઘર કરી ગઇ, રૂઢિચુસ્ત માનસ કૂપમંડૂકતા, અંધશ્રધ્ધા, ભય, કૂસંપ, વહેમ, આંતરિક વેરઝેર, અસ્પૃશ્યતા, રિવાજ સમાજ સુધારો, તેમના કાવ્યોમાં આલેખન થયું છે.

પુરૂષનૂં બને કેમ લગ્ન રે !

વહુ મરી ગયે તે ફરી અરે !

પશુ થકી હમેશું અરે ગયા !

સમજિ નાતરાં તે કરો કહ્યાં.

વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં એટલું તો જરુર કે નર્મદનું અને સુધારક યુગનું સાહિત્ય સર્જન તત્કાલિન સમાજનું પ્રત્યક્ષ નિરુપણ છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સાક્ષરયુગના મોભી સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથાના સર્જક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પોતે વિધવા પુન:લગ્નના હિમાયતી ન હતા, જેનું પ્રતિબિંબ સરસ્વતી અને કુસુમને બદલે કુમુદ સાથેના લગ્ન, તેમજ સર્વાંગી સમાજ નિરુપણ તેમની નવલકથામાં અંકિત થયું છે.

તેમજ, તેમના સમકાલીન રમણભાઇ નિલકંઠ,તેમનું નાટક 'રાઇનો પર્વત' નાટકમાં નિરૂપિત તત્કાલીન સામાજીક નિરૂપણનું ઉદાહરણ છે. ઝાલકાના કાવાદાવા, અન્ય પાત્રો ધ્વારા સમાજનિરુપણ આબેહૂબ કર્યું છે. ગાંધીયુગનું સાહિત્ય અને ગાંધીજી સહિત સમાજીક સંદર્ભ (સમાજ નિરુપણ) થી મિશ્રિત છે.

જેનાં ઉદાહરણો પ્રત્યેક સર્જક અને તેમના સાહિત્ય સર્જનમાં નિરૂપિત છે. એક ફળી ના ત્રણ પાડોશી, કાવ્યમાં તત્કાલિન સમાજની અસમાનતાની ઝાંખી કરાવે છે.

આમ,સર્જક અનાયાસે પોતાના સર્જનમાં સમાજનિરૂપણ થતું હોય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

'આંગળિયાત' નવલકથામાં સમાજ નિરૂપણ

ડૉ. મીનાક્ષીબેન આર. પટેલ

ગવર્મેન્ટ આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ખેરગામ,

તા. ખેરગામ, જિ. નવસારી

ખેરગામ

સાહિત્ય એ સમાજની આરસી છે. સમયના વહેતા પ્રવાહ સાથે તેમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે. વાડા પણ ઉભા થતા હોય છે. એ મુજબ આપણે ત્યાં સાહિત્યમાં બે ફાંટાઓ પડયાં. લલિત સાહિત્ય અને દલિત સાહિત્ય. દલિત સાહિત્ય એટલે માત્ર હરિજનોનું સાહિત્ય એવી સંકુચિત વ્યાખ્યા દલિત સાહિત્ય સ્વીકારતું નથી. શોષિત, વંચિત, કચડાયેલી એવી તમામ જ્ઞાતિઓને દલિત વર્ગમાં સમાવી લેવામાં આવે છે અને એમના માટે લખાતું સાહિત્ય એટલે દલિત સાહિત્ય.

જોસેફ મેકવાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં દલિત સંવેદનાની ભરતી લઈને આવેલ સર્જક છે. એ પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં દલિત વેદના, સંવેદના, વણ સ્પર્શી રહી હતી. થોડેક અંશે ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીની તેજછાયામાં ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમ, રા.વિ. પાઠક જેવા સર્જકો ભૂખ્યા જનોના જઠરાગ્નિની વાત આલાપે છે. છતાં આ બિન દલિત સર્જકો દલિત સમાજથી શ્વસેલા નથી. જયારે પ્રથમ વખત જોસેફ મેકવાન દલિતોનો નાભી શ્વાસ લઈ આવે છે ને અખિલાઈ ભર્યો ઉઘાડ આપે છે.

જોસેફ મેકવાન 'આંગળિયાત' નવલકથામાં ચરોતર પ્રદેશ અને તે પ્રદેશમાં વસતા દલિત સમાજને, તેની ગરીબીને, તેના રીતરિવાજો, રહેણીકરણી, લોકબોલી, આધ્યામિકતા, સંસ્કૃતિ અને સત્વશીલતાને અખિલાઈપૂર્વક આલેખે છે. ઈ.સ. ૧૯૮૬ માં પ્રગટ થયેલી આ કૃતિ બહુ ટૂંકા સમયમાં ભાવકો અને વિવેચકોની માનીતી કૃતિ બની જાય છે. આ કૃતિની અખિલાઈને અનેક પુરસ્કારોથી નવાજવામાં આવી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ પંકિતના કવિ, નવલકથાકાર, વિવેચક અને પત્રકાર શ્રી હરીન્દ્ર દવે 'આંગળિયાત' માટે કહે છે કે- આ નવલકથા આપણી ખેડાયેલી ભોમને ફલક બનાવે છે એ માટે જ નહીં, એમાં સર્જકતા છલકી રહી છે એ માટે મને ગમી છે. એના પાત્રો અત્યારે મારી અનુભવ સૃષ્ટિનો ભાગ બની ગયા છે.

આપણે ત્યાં દલિત નવલકથાનો પ્રારંભ શ્રી જોસેફ મેકવાનની 'આંગળિયાત' થી થયો તેમ કહી શકાય. ગુજરાતી સાહિત્યની આ પ્રથમ દલિત નવલકથા છે.

'આંગળિયાત' નવલકથામાં ચરોતર પ્રદેશમાં વસતા દલિત વણકર લોકોના સમાજનું યથાર્થ દર્શન કરાવ્યું છે. આ નવલકથામાં બે સમાજ વચ્ચેનો સંઘર્ષ રહેલો છે. કથાના કેન્દ્રમાં રત્નાપુર, શીલપુર,

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

કરેડિયા જેવા ગામો અને ત્યાં વસતા લોકો છે. આ પ્રદેશમાં વસતા લોકોના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક જીવનને નિરૂપતી આ નવલકથામાં સત્ય ઘટનાત્મક દસ્તાવેજી સામગ્રી ઘણી છે.

'આંગળિયાત' ઘટનાપ્રધાન નવલકથા છે. કથામાં અનેક ઘટનાઓ ઘટયા કરે છે. ઉજળિયાત લોકો સામેના સંઘર્ષમાંથી પેદા થતો દલિત લોકજીવનનો જીવનહ્રાસ અહીં પૂરી વાસ્તવિકતા સાથે ચિતારી શકાયો છે. વર્ગવિગ્રહને કારણે પેદા થતી કરૂણતા નવલકથાનું સનાતન સત્ય છે. 'આંગળિયાત' નો કથારંભ બે અભિન્ન મિત્રો ટીહો અને વાલજી શીલાપુર ગામમાં વણાટ કરેલા માલની હરાજી કરવા આવે એ સમયે ગામના મેઘજી પટેલનો દીકરો નાનિયો વણકર યુવતી મેઠીની છડેચોક છેડતી કરે છે અને ટીહો જીવનું જોખમ ખેડી વચ્ચે પડે છે. ટીહાએ એ મર્દાનગીથી મેઠીને બચાવી તે ઘટનાએ મેઠીના હ્દયમાં ટીહાનું પ્રેમનું બીજ રોપી દીધું. તે પછી મેઠીના અપહરણની ઘટના બને છે. તેમાં વાલજીનું મૃત્યુ થયું. જીગરજાન યુવાન મિત્રનું મૃત્યુ ટીહો, મેઠી, દાનજી સૌના હદયને વલોવતું રહે છે. મેઠીનું કરેડીયાના વતની ગામઉતાર ચૂંથીયા સાથે બાળવિવાહ થયેલા છે. ચૂંથીયા સાથે મેઠીને મનમેળ નહોતો છતાં તેના દીકરાની મા બને છે. વિધવા કંકુ વાલજીના સગા કાકાના દીકરા દાનજી સાથે દીયરવટુ કરે છે. આમ નાના નાના પ્રસંગોની ગોઠવણીમાંથી એક સળંગકથાનું પોત લેખક રચી શકયા છે.

'આંગળિયાત' નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર ટીહો વણકર સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેની ખુમારી, ટેક અને પોતાના વ્યવસાય વણકરી કસબ તથા મેઠી સાથેના પ્રણય સંબંધને લીધે સમગ્ર પરગણામાં તેની નામના છે. સમાજમાં પણ તે જૂનીં રૂઢિઓને છોડવામાં પૂરો માહેર હતો. મેઠીને લીધે તેના અભિન્ન મિત્ર વાલજીનું મૃત્યુ થતાં ઘેરા શોકમાંય પોતાની ખુમારી છોડતો નથી. અંતે ગામના સરપંચ અને યુવાનો સાથે ધીંગાણામાં ઘાયલ થતાં સારવારના અભાવે દેહ છોડી શહીદીને વહોરે છે.

આ નવલકથામાં ટીહો, વાલજી ઉપરાંત મેઠી, દાનો, જીવન જેવાં ખમીરભર્યા ને આગવી સૂઝ ધરાવતાં પાત્રો છે. ભવાનકાકા અને માસ્તર જેવાં પાત્રો આ કરડાયેલી પ્રજાને જાગૃત કરે છે. 'આંગળિયાત' માંથી પસાર થતા દલિતો પ્રત્યેનો સવર્ણોનો ઝેરીલો દ્વેષભાવ પ્રગટતો સુપેરે વ્યકત થયો છે. દલિત સાહિત્યની વિભાવનાને સંપૂર્ણ રીતે વરેલા કથાવસ્તુને લીધે નવલકથા સાર્થક દલિકૃતિ બની રહી છે.

રઘુવીર ચૌધરી લખે છે... સંઘર્ષનું તત્વ અને એને ઉપસાવવાના ખેડા જિલ્લાની તળપદી ભાષાની શકિત લેખકના સામર્થ્યની સાહેદી પૂરે છે. કંકુનો પતિ વાલજી મૃત્યુને વરે છે, ત્યારે કંકુ પોતાના દિયર દાનજી સાથે દિવરવટુ કરે છે. કહેવાતી સવર્ણ પ્રજા એને મહેણું ગણે છે કે, સ્ત્રીને એક ભવમાં બે ભવ કરવો પડે છે. પરંતુ પુરૂષ બીજીવારનાં લગ્ન કરી શકતો હોય તો સ્ત્રી શા માટે નહિ? સ્ત્રીએ આખો જન્મારો એકલા ઝૂરી ઝૂરીને વૈધવ્યમાં જ વિતાવવાનો? દલિત સમાજ વ્યવસ્થામાં એકલતાનાં ભડકિયામાં રિબાતી આવી લાખો નારીઓનું વેદનાનું શું? શા માટે નારીવાદીઓ તેમજ નારીવાદી સંસ્થાઓ ચૂપ છે? દલિત સમાજની કેટલીક સારી રૂઢિઓ અન્ય સમાજોએ અપનાવી હોત તો ઘણાં દૂષણોને આપણે રોક લગાવી શકયા હોત.

બીજા અનેક દલિતેતર લેખકો દલિતની સમસ્યાનો કોઈને કોઈ રીતે વાર્તાના વસ્તુની પૂરક કે સહાયક સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ સવર્ણ-દલિત વચ્ચેનો સંઘર્ષ તેના વાસ્તવિક, કુટિસત સ્વરૂપમાં દલિત નવલકથાકાર તેની નવલકથામાં પ્રગટ કરે છે. આ દ્રષ્ટિએ જોસેફ મેકવાનની આંગળિયાત શ્રેષ્ઠ છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

(૧) આધુનિકોત્તર સાહિત્ય-સં.-સુધા નીરંજન પંડયા-ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

(૨) ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના લેખાં-જોખાં-સં.-ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

(૩) ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની રૂપરેખા-સં.-ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

(૪) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા-ધીરૂભાઈ ઠાકર

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

બાપાની પીંપરમાં ગ્રામીણસમાજ દર્શન

સ્નેહલ ત્રિવેદી

'ગૌરી કૃપા',

મેઈન બજાર, મુ. -ટાણા,

તા. સિહોર, જિ. ભાવનગર-૩૬૪ ૨૬૦.

('બાપાની પીંપર'- કિરીટ દુધાત; બાલવિનોદ પ્રકાશન, અમદાવાદ; પુનમુદ્રણ: ઓકટોબર,૨૦૨૧)

સાહિત્યને સમાજનું પ્રતિબીંબ ગણવામાં આવે છે. એ અર્થે જોઈએ તો સમાજમાં બનતી દરેક નાની મોટી ઘટના સાહિત્યમાં ઝીલાતી હોય છે. સર્જક પણ આ સમાજનું જ સંતાન છે. એ પોતાના સમાજથી ગમે તેટલા અલગ રહી ને સાહિત્ય સર્જન કરશે તો પણ એમાં વત્તા ઓછા અંશે પોતાનો સમાજ તો ડોકિયું કરવાનો જ. એવો જ એક વાર્તા સંગ્રહ બાપની પીંપરમાં ગ્રામીણસમાજ દર્શનનો અહી ઉપક્રમ છે.

બાપાની પીંપર(૧૯૯૮) એ કિરીટ દુધાતનો અનુઆધુનિક યુગ નો એક ખૂબ અગત્યનો વાર્તાસંગ્રહ છે. આ વાર્તા સંગ્રહમાં કુલ અગિયાર વાર્તા છે. જેમાં મોટા ભાગની વાર્તામાં ગ્રામીણ સમાજનાં દર્શન થાય છે. બાપાની પીંપરએ સર્જકનો પ્રથમ વાર્તા સંગ્રહ છે. તેમાં ગ્રામીણસમાજ, ગ્રામ્ય પરિવેશ, તળપદીભાષા, એ વિશેષ ધ્યાનાકર્ષણ બને છે. સર્જકે અમરેલીના પરિવેશનો ચિતાર રજૂ કર્યો છે. સંગ્રહની મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમાં મૂંઝારો જેવી એકાદ વાર્તા બાદ કરતા બાકી તમામ વાર્તામાં કિશોરવયનો કાળુ કથક બનીને આવે છે. આ પ્રદેશ એ કાળુનું મોસાળ છે. સર્જકે તળપ્રદેશ ની ચેતના જીવંત રૂપ આપ્યું છે.

આ સંગ્રહમાંથી પસાર થઇએ એટલે આંખે ઊડીને વળગે એવા પાત્ર તરીકે આપણને કાળુનું પાત્ર દેખાય. કાળુનું પાત્ર મુખ્ય પાત્ર અથવા તો વાર્તાકથક તરીકે નીરુપાયું છે. કાળુ તેના મામાનાં ઘરે રહી ને ભણે છે. તે મેટ્રિક માટે અમદાવાદ ભણવા જાય છે ને પાછો વરસે બે વરસે મામાનાં ગામમાં આવતો રહે છે. કિશોરકાળુ ની નિર્મળનજર થી જોવાયેલી ગ્રામીણસૃષ્ટિના જુદા જુદા રૂપો અ અગીયારેય વાર્તામાં નિરૂપાયા છે. જીવનમાં પ્રેમ,હુંફ વિશ્વાસ આ બધાની ઉણપથી ઉપેક્ષા પામેલા પાત્રો અન્યાય શોષણ અને વિશ્વાસઘાતના ભોગ બનેલા પાત્રોની કહાણી લેખકે પોતીકી ભાષામાં રજૂ કરી છે.

સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા 'બાપાની પીંપર'માં પીંપરના ઠુંઠા ને વાવવાની વાતથી યુવાન પત્ની અને વૃદ્ધ પતિનું દામ્પત્ય જીવન નીરુપાયું છે. અજ્ઞાત ભયથી પીંપર ને બચાવવા મથતા નાગજીબાપાની મહેનત નિષ્ફળ જાય છે ને પરભુદાની કારી ફાવે છે. નાગજીબાપાની લાખ કોશિશ કરવા છતાં પત્ની રૂપી પીંપર વીંખાઈ ગઈ અને માત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ સમાજમાં વ્યાપી રહેલા અનૈતિક બળો સામે લાચાર બની ને ઝૂકી પડી. સમાજના આવા અવૈધ અનૈતિક બળો સામે ઝૂકી પડતા લાચાર માનવીની સંવેદનાને સર્જકે વાચા આપી છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

કાકીને પીંપર અને પરભુદાને વાવાઝોડાંના પ્રતિકથી સર્જકે આખી ઘટના ઘૂંટી ઘૂંટી ને ઘાંટી બનાવી છે. પીંપરનું રોપાવું અને મૂળ સહીત ઊખડી જવાનો ઘટનાક્રમ સમાજના અવૈધ સબંધની આક્રમકતા અને સદભાવનાની નિષ્ફળતા બતાવે છે.

બીજી વાર્તા 'ભાય' નો મુખ્ય નાયક ભોળો છે. ભોળો તેના નામ પ્રમાણે ગુણ ધરાવે છે. ભોળાની માતા મૃત્યુ પામી છે. એટલે ભોળાનું જીવન અંધકારમય છે. ભોળો પોતે ભોળો છે એટલે તેની સાથે તેના ઘરના અને ગામના લોકો કેવા કેવા અત્યાચાર કરે છે એની વાત સર્જકે અહી નિરૂપી છે. ભોળાનું સિલાઈ કામ ગામ આખામાં વખણાતું. એટલે ભોળા ઊપર કામનું ભારણ વધારે રહેતું. સમાજના રીવાજો હેઠળ રગડતા કચવાતા ભોળા માણસોની વેદના ભોળાના પાત્ર દ્વારા રજૂ થઇ છે. સર્જક ભોળાનું પાત્ર ખૂબ સારી રીતે ઉપસાવી શક્યા છે.

ડચૂરો વાર્તામાં વાર્તાકથકનું પ્રભાભાભી પ્રત્યેનું નિખાલસ આકર્ષણ મુખ્ય વિષય છે. પ્રાદેશિક બોલીમાં લખાયેલી વાર્તા ખાસ ધ્યાનાકર્ષણ બને છે. પ્રભાભાભીની ગેરહાજરી માં જીવરાજભાઈ પાસે તેમની વાત કરતા વાર્તાકથક ને એક લાફો પણ ખાવો પડે છે. જયારે પ્રભાભાભી આ દુનિયામાં નથી રહ્યાની વાત વાર્તાકથક સાંભળે છે. ત્યારે તેનાથી રોઈ પડાય છે એને જીવરાજભાઈ પાણી આપીને છાનો રાખે છે. આ વાર્તામાં લગ્નેતર જાતીય સંવેગોની વાત રજૂ થઇ છે.

લીલ વાર્તા વર્તાનાયક કાળુની પ્રેમિકાની મુખેથી બોલાયેલી વાર્તા છે. કાળુના ઘરની સામે રહેતી નાયિકા ને તો બીજે ક્યાંક પરણાવી છે પરંતુ એ મનોમન કાળુને વારી ચૂકી છે. કાળુતો હૃદયના વાલ્વની બીમારીથી મૃત્યુ પામ્યો છે પણ નાયિકા પોતાનો સીમંત પ્રસંગ છે એટલે એ આણું આવી છે. અને કુંવારા કાળુની લીલ ની વિધિ જોવે છે ત્યારે તે મૃત કાળુને સંબોધીને આખી વાર્તા કહે છે.

અન્ય વાર્તાથી વિલક્ષણ રીતે લખાયેલી વાર્તામાં સમાજની પોકળતા ભાવક જોઈ શકે છે. કુંવારા કાળુની આત્મા આ બધાં રીવાજથી સંતોષાશે એમ માનીને કાળુના લીલ ની વિધિ થાય છે. આ વાર્તામાં આપણા સમાજના કુંવારા છોકરાના મૃત્યુ પાછલ જે લીલ પરણાવવામાં આવે છે વાત રજૂ થઇ છે.

બાયું વાર્તામાં પુરુષપ્રધાન સમાજ પરત્વે સ્ત્રીઓ નો આક્રોશ વ્યક્ત થયો છે. આ વાર્તા કાળુના મુખે કહેવાઈ છે. વાર્તામાં મંજુની સગાઇ દિનેશ સાથે થયેલી છે. પણ દિનેશ ને કોઈકે એવું ઠસાવ્યું છે કે મંજુને સાથળે કોઢ છે. એની ખાતરી કરવા મંજુ ને દવાખાને જવાનું કહેવામાં આવે છે. રસ્તામાં રડતાં રડતાં મંજુલા જાદવમામા ને ગાડું પાછુ વળી લેવા કહે છે. આ એક જાતની સ્ત્રીની અગ્નિપરિક્ષા જ છે. આ પરિક્ષણ માં પાસ થયેલી મંજુ જીવવા કરતા મારવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ વાર્તામાં પુરુષસમાજ દ્વારા સ્ત્રી માટે ના જે અમુક ખોટા વલણો છે એની વાત રજુ થઇ છે.

'એક બપોરે' વાર્તામાં બાલ્યાવસ્થાનું સુંદર આલેખન થયું છે. વર્તાનાયક કાળુ, જંતી અને લાલકો લખોટી માટે ઝઘડે છે. તેમજ આર્થિક સંકડામણની પણ વાત સાથે સાથે રજૂ થઇ છે. વાર્તામાં

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

ગ્રામીણપરિવેશ તેમજ ગામડાના વ્યવસાય ખેતી તેમજ ગામમાં ચાલતા વ્યાજ વટાવ ના ધંધાનો પણ ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

વી.એમ વાર્તા અધકચરી વયના બે પ્રેમી પાત્રોની વાત રજૂ થઇ છે. બંનેને એકબીજા પ્રત્યે કૂણી લાગણી થઇ જાય છે. તેની સાથે સાથે ભીખુમામાં અને કાવલી ગાયની પશુપ્રેમની કહાની પણ સાથે ચાલે છે. આઠમાં ધોરણમાં ભણતી વી.એમ શુદ્ધ પ્રણયની કલ્પનામાં રચતા કાળુના ભ્રમ નો તો છેદ ઉડાડી આપે છે. ઉઠીયાણ ફકીરા સાથે સંભોગની પૂર્વતૈયારી માં જોવે છે ત્યારે કાળુ સાવ ભાંગી પડે છે. સર્જકે કાચીવયના કિશોરોનો પ્રેમ સંબંધ અને તેની નિષ્ફળતા દર્શાવી છે.

'પાવય' વાર્તામાં સમાજની પ્રતિષ્ઠાને પહોંચી વળવા માટે માણસે શું શું કરવું પડે છે એ વાત ગોરધન પાવય અને તેની માં અને બેન દ્વારા રજુ થયું છે. શારીરિક ખામી ને લીધે સમાજજીવનથી બહિષ્કૃત બનતા નિર્દોષ 'ગોરધન પાવય' ને જે સામનો કરવો પડે છે એની વાત નિરૂપણ પામી છે. આપણા સમાજની જે અન્યાયી રચના છે એમાં ઘણા નિર્દોષ લોકો ને તેનો ભોગ બનાવવામાં આવે છે અને તેને એની હોડ માં ઉતારી ને હોમી દેવામાં આવે છે. એવુજ ગોરધન સાથે થાય છે. ગોરધન નિર્દોષ હોવા છતાં હાથીબાપુના ત્રાસ નો ભોગ બને છે.

'દીકરો' વાર્તામાં મોટા બા અને બાપા પાત્ર દ્વારા વાંઝીયાપણા નો સ્વભાવ પ્રગટ થયો છે. દીકરા વગરની માં બાપની શું હાલત હોય છે એ કથા અહી રજૂ થઇ છે.

'ભૂત' વાર્તામાં કાળુનું પાત્ર ક્યાંય આવતું નથી. વાર્તામાં કોઈ ભૂત પણ નથી પણ કાળુના બાપા એ કાળુના મામાનું નામ ભૂત પાડ્યું છે. કુદરતી પરિસ્થિતિ સામે માણસે કેવી લાચારી ભોગવવી પડે છે તેનું વર્ણન છે.

સંગ્રહની છેલ્લી વાર્તા 'મૂંઝારો' છે. તેમાં કાળુનું પાત્ર નથી આવતું પરંતુ પ્રોઢાઅવસ્થાએ પહોંચવા છતાં વાંઢા કાકા અને તેના અવળચંડા ભત્રીજાની કથા રજૂ થઇ છે.

આમ, સમગ્ર વાર્તા સંગ્રહમાંથી પસાર થતા આપણને ગ્રામીણ સમાજ, તેનો પરિવેશ, તેના રીત-રીવાજો સમાજની રચના આ બધાનું ખૂબજ નિકટથી પરિચય થાય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

કે. કા. શાસ્ત્રી પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ

ડો. તરુલતા વી. પટેલ
અધ્યાપક સહાયક,
સંસ્કૃત વિભાગ,
મણીબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટસ કોલેજ, કડી, ગુજરાત

ભારતીય સંસ્કૃતિની અખંડ જ્યોતને સદા પ્રજ્વલિત રાખનાર, પોતાના જ્ઞાનરૂપી જળથી આ અમૃતવેલ ને સદા પલ્લવિત કરનાર, વિશ્વકુંજમાં ભારતીય સભ્યતાની સુવાસ પ્રસરાવનાર, ભારતના સંસ્કાર ધનને ગૌરવ બક્ષનાર પૂજ્ય શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી ઉર્ફે કે. કા. શાસ્ત્રી એક જંગમ વિદ્યાપીઠ સમાન છે.

પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી જેટલી સહજતાથી ધર્મ માં વિચરે છે. એટલી જ સહજતાથી પ્રેમ, સદભાવના અને જ્ઞાનમાં વિચરે છે. તેમના ગ્રંથોમાં જ્ઞાન અને સાહિત્યની રમણીયતા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ઓજસ્વીની વાણી, વિનય શીલતા, સ્વસ્થ શરીર, જ્ઞાન અને વિદ્યાની જીવન પર્યંત આરાધનાએ

એમના વ્યક્તિત્વની મહાનતાના આધાર સ્તંભ છે. એમની વાણી અને લેખની એ જ્ઞાનને સર્વસુલભ બનાવ્યું છે. એમના અગાધ જ્ઞાનની કીર્તિ પતાકા આજે સમગ્ર દેશમાં લહેરાય છે.

વિદ્યા વાચસ્પતિ, મહા મહર્ષિ, પદ્મશ્રી, મહામહિમોપધ્યાય, ભારતમાર્તંડ.... આવી અનેક ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરનાર પૂજ્ય શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજી નો જન્મ સં.૧૯૬૧ના અષાઢ વદ ૧૧ શુક્રવાર સન ૧૯૦૫ના જુલાઈ માસની તા.૨૮ ના રોજ સોરઠ (જિ. જૂનાગઢ, ગુજરાત રાજ્ય) ના પ્રાચીન માંગરોળ માં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી નું નામ પં. કાશીરામ કરસનજી શાસ્ત્રી (બાંભણીયા) અને માતાનું નામ દેવકિબહેન હતું. જ્ઞાતિ એ તેઓ શુક્લ યજુર્વેદ વાજિ માધ્યંદીની શાખાના બર્ડાઈ બ્રાહ્મણ હતા.

શાસ્ત્રીજીનો પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ તાલુકા સ્કૂલ, માંગરોળ, સોરઠ મુકામે અને માધ્યમિક શાળા નો અભ્યાસ કોરોનેશન હાઇસ્કૂલ માંગરોળ સોરઠ મુકામે થયો. મેટ્રેકયુલેશન ની પરીક્ષા ઇ.સ.૧૯૨૨માં પસાર કરી. (છ વર્ષમાં માધ્યમિક શાળામાં છઠ્ઠું સાતમુ એક વર્ષમાં કરી) સન ૧૯૨૩માં માંગરોળ સોરઠ નજીકના એક નાના ગામ ચંદવાણ માં બોડીવાવ મઠના સાંકેત નિવાસી મહંત શ્રી બાળકદાસજીના શિષ્ય શ્રી રાઘેવલ્લભના અધ્યાપન માટે એક વર્ષ ગાળ્યા પછી માંગરોળની એમના પિતાશ્રીની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ખંડ સમયના શિક્ષક તરીકે અને કોરોનેશન હાઈસ્કૂલમાં સહાયક તરીકે ૧૧વર્ષ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી નું શિક્ષણ કાર્ય કર્યું. અમદાવાદમાં આવ્યા પછી બેંગાલ સંસ્કૃત એસોસિયેશનની ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૯ ના ચાર વર્ષોમાં કાવ્ય - પ્રથમાં દ્વિતીયા, પુરાણ -પ્રથમા, દ્વિતીયા બોદ્ધપાલી પ્રથમા, દ્વિતીયા ઉત્તીર્ણ કરી. શાસ્ત્રીજીએ માત્ર મેટ્રીક્યુલેશન સુધીનું જ શિક્ષણ લીધું છે પરંતુ એમણે જાતે વિદ્યા સાધના કરી એવી સિદ્ધિ મેળવી કે આચાર્ય આનંદ શંકર ધ્રુવએ ૧૯૩૯ માં એમને એમ. એ. ના વર્ગમાં અપભ્રંશ

અને જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યના ઇતિહાસનું અધ્યાપન કાર્ય સોંપ્યું. ત્યાર બાદ ૧૯૪૪માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી અને ૧૯૫૧માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ અધ્યાપન કાર્યની માન્યતા આપી. ઈ.સ. ૧૯૫૫માં તેઓ પીએચ.ડી. ના માર્ગદર્શક બન્યા એમના માર્ગદર્શન હેઠળ ઘણા પ્રાધ્યાપકોએ પીએચ. ડી. ના સંશોધન નિબંધો લખી સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનું પદાર્પણ કર્યું છે. પ્રાયઃ પંદર જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ મહા નિબંધો લખી પીએચ. ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. આ સિવાય અન્ય માર્ગદર્શકો નીચે કામ કરતા સંશોધકોને શાસ્ત્રીજીએ ઘણી વિદ્યા સહાય કરી છે. સન ૧૯૬૧ થી ૧૯૭૦ સુધી અમદાવાદની બાલાભાઈ દામોદરદાસ મહિલા કોલેજમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના સંલગ્ન અધ્યાપક તરીકે એમણે સેવા કરી હતી. એકસારસ્વત તરીકે, એક સંશોધક તરીકે અને એક ભારતીય તરીકે વિવિધ ક્ષેત્રે શાસ્ત્રીજીએ સેવાઓ આપી હતી. ગુજરાત સાહિત્ય સભા થી માંડી વિશ્વ મંડળો સુધીના અનેક ક્ષેત્રે એમણે નિઃશુલ્ક અને નિઃસ્વાર્થ સેવા આપેલી જ છે એટલું જ નહીં સર્વત્ર પોતાની સૌમ્યતા અને સાત્વિકતાની સુગંધ પ્રસારેલી છે ઇતિહાસ સાહિત્ય સંસ્કૃતિ અને ધર્મને લગતી અનેક સંસ્થાઓના એ પ્રેરક અને પોષક તથા કેટલીક ના તો ટ્રસ્ટી પણ રહ્યા હતા.

શાસ્ત્રીજીનું લેખન સંશોધનઅનેક વિષયોમાં થયું છે. ભાષા લિપિ સાહિત્ય વગેરે સંસ્કૃત ટીકાઓ, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને છંદશાસ્ત્ર અંગે સંપ્રદાયિક લેખો, ધર્મ, સમાજ, પુરાતત્વ, ઇતિહાસ વિષયક તથા ચરિત્રાત્મક લખાણો એમના હાથે થયા છે. આકાશવાણી અને બીજે વ્યાખ્યાનો પણ થયા છે. સમીક્ષા અને અવલોકનો પણ કર્યા છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી તથા હિન્દીમાં પણ લખ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદો કર્યા છે. અને મૌલિક એકાંકીઓ લઘુનાટિકા ઓ પણ લખી છે. તેમજ અનેક સંપાદનો કર્યા છે. એમનાં પુસ્તકો પ્રાયઃ ૨૪૦ કરતાંયે વધુ છે તથા લેખોની યાદી ૧૫૦૦ જેટલી અંદાજે પણ એટલી જ લાંબી છે વિષયોનું વૈવિધ્ય, પુસ્તકો અને લેખકોની લાંબી યાદી વગેરે જોતાં છક્ થઈ જવાય છે.

શ્રી શાસ્ત્રીજીએ મહાભારતના મૂળ સ્વરૂપ 'જય સંહિતા' તથા 'ભારત સંહિતા' ની મહાભારતના પર્વ ખિલ (પરિશિષ્ટ) 'હરિવંશ' ની તેમજ મહાભારતના ભીષ્મપર્વના અંતર્ગત ગણાતી 'ભગવદગીતા' ની મૂળ વાચાના શોધવાનાં ભગીરથ પુરુષાર્થ આદર્યોને એના પરિણામે એમાં એના જે મૂળ અંશ લાગ્યા તેનું સંપાદન કર્યું. આ સંપાદનો અખિલ ભારતીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતા હોય શ્રી શાસ્ત્રીજી એ સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંપાદનોને મુખપૃષ્ઠ તથા પ્રસ્તાવના અંગ્રેજી ભાષામાં લખીને વાચકો પાસે પ્રસ્તુત કર્યા છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનારા અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ રામાયણને "વિકાસશીલ મહાકાવ્યો" કહ્યા એ પહેલાં ઘણા સમયપૂર્વે મહાભારતકારે પોતે અને અન્ય વિદ્વાનોએ મહાભારત 'જય ભારત' અને 'મહાભારત' રૂપે ત્રણ તબ્બકે વિકાસ પામ્યું એ બાબત અસંદિગ્ધ રીતે સૂચક હતી, એટલું જ નહિ, એવા કર્તૃત્વ અને કદનો પણ, પરંપરા માન્ય સંકેત થયો હતો.[1] મહાભારતના મૂળ સ્વરૂપના રચયિતા મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ હતા એ બાબત આદિ પર્વમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી છે.[2] વળી એમના શિષ્યોની

વાતો પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લિખીત છે.[3] મહાભારતનું સ્વરૂપ યુગો સુધી નિરંતર કેવી રીતે વધતું રહ્યું એના કારણોની સ્પષ્ટ અને સુરેખ ચર્ચા કરતાં મહાભારત ના ઊંડા અભ્યાસી શ્રી ઉપેન્દ્રારાય સાંડેસરાએ એમના "વ્યાસ અને મહાભારત" પુસ્તક માં લખ્યું છે.

મહાભારતના અસલ સ્વરૂપના સંગોપન ની જેમને માટે મોટી જવાબદારી હતી તેમની જ આ રીતે છેડછાડ કરવાની પદ્ધતિની તીવ્ર આલોચના કરતાં, મહાભારતની સમિક્ષીત આવૃત્તિની પથપ્રદર્શક, પ્રધાન સંપાદક અને પ્રકાંડ પંડિત શ્રી વી. એસ. સુખઠનકરે જે નોંધ્યું છે તે સર્વથા યોગ્ય જ છે.[4]

સદીઓ સુધી અતંત્રસ્વરૂપે વિકસેલા આ મહાકાવ્યનું મૂળ સ્વરૂપ શું હતું. અને એનો પ્રધાનહેતુ શો હતો એ જાણવાની ઈચ્છા કોઈપણ મૌલિક સંશોધન દૃષ્ટિવાળા વિદ્વાનને થાય એ સ્વાભાવિક હતું. આવો સર્વપ્રથમ પ્રયાસ સ્કેંડીનેવિયન વિદ્વાન સોરેન સોરેન્સને ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી ઈ. સ.૧૮૯૪માં કર્યો. એમને ઉપલબ્ધ એવી મહાભારતની આવૃતિમાંથી સર્વપ્રથમ એમને ૨૭૦૦૦ શ્લોકો અલગ તારવ્યા, પરંતુ આ સંક્ષેપમાં પણ ઘણા કથા ભાગો એમને જુદા જુદા સમયે રચાયેલ લાગ્યા આથી એમણે બીજો સઘન પ્રયાસ કરીને લગભગ સાતથી આઠ હજાર શ્લોકોનો જે સંક્ષેપ તૈયાર કર્યો તે એમને સંતોષપ્રદ લાગ્યો. જો કે આ વિચક્ષણ વિદ્વાનનું અકાળ મૃત્યુ થતાં ઉર-મહાભારત પ્રસ્તુત કરવાનો એમનો પુરુષાર્થ અપૂર્ણ રહ્યો. વર્ષો સુધી એ પ્રકારનો પુરુષાર્થ ફરી કોઈએ કર્યો નહિ એમ શ્રી સુખકણકરજીએ નોંધ્યું છે.[5] મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર થતાં એના વિદ્વાન પ્રધાન સંપાદક પ્રા. શ્રી.વી. એસ. સુખઠણકરે વિદ્વાનોને મહાભારતના મૂળ સ્વરૂપને શોધી કાઢવાનું જે એલાન આપ્યું હતું તેને વધાવી લઈને ગુજરાતના સદા સંશોધનરત વિદ્વાન શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ "જય કાવ્ય" કે જે યોગ્ય રીતે જ ઉર-મહાભારતનું ગૌરવ ધરાવે છે તે સ્વતંત્ર રીતે નિર્ધારિત કરવાનું પડકાર રૂપ કાર્ય હોંશેહોંશે ઉપાડી લીધું અને ટૂંક સમયમાં ઈ. સ.૧૯૭૭માં પૂર્ણ થયું.

'શતસહસ્રી' એટલે કે લગભગ એક લાખ હસ્તપ્રતોમાં જેને ' ગ્રંથાગ્ર' કહે છે તે રીતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ પ્રમાણે ' અંકિત' ૭૮,૬૭૫ શ્લોકોના મહાભારતમાંથી ' જય' સંજ્ઞાવાળી સંહિતા અલગ તારવવા માટે શ્રી શાસ્ત્રીજીએ વૈયાકરણની જેમ ચોકસાઇપૂર્વક જે પદ્ધતિ નક્કી કરી તેમાં એમની ઈતિહાસ દ્રષ્ટિ અને સંશોધનસૂઝનો સુભગ સમન્વય થયો છે. મહાભારતમાંથી "જયસંહિતા" નું એમણે કરેલું ચયન ભાષાશાસ્ત્ર સંમત ઐતિહાસિક પદ્ધતિ થી કર્યું છે અને તેથી પ્રતીતિજનક રહ્યું છે. "જયસંહિતા" ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે આપેલી પ્રસ્તુત ચયન વિભાવના એમની સંશોધનનિષ્ઠા અને નિખાલસતા પ્રગટ કરે છે.[6] અથાક પરિશ્રમ અને પચાસ વર્ષોની એકધારી મહેનત પછી ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ના વિદ્વાનોએ શ્રી સુખઠણકરજી ના માર્ગદર્શન નીચે જે સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરી એનો એમણે પૂરો ઋણ સ્વીકાર કર્યો છે, એટલુ જ નહિ, આ જયસંહિતાં નો ગ્રંથ એમણે એ સમીક્ષિત આવૃત્તિના બે વિદ્વાન સંપાદકોના ચરણકમલોમાં સમર્પિત કર્યો છે એ એમની નમ્રતા અને ગુણગ્રાહિતાનો પરિચય કરાવે છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

આદિપર્વમાં પ્રાપ્ત થતી વિગતોને આધારે વિદ્વાનોએ મહર્ષિ વ્યાસે રચેલા કાવ્યને જયકાવ્ય, વૈશમ્પાયન કથિત કથાને ભારત કાવ્ય અને સુતપુરાણીએ રચેલા કાવ્યને મહાભારત એવું નામ આપ્યું જણાય છે. શ્રી શાસ્ત્રીજી સર્વ પ્રથમ વૈશમ્પાયન ચરિત ભારતકાવ્યનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરે છે. એમને મતે આદિપર્વના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભના બે શ્લોકો, ૫૫માં અધ્યાયથી ૧૧મા પર્વ 'સ્ત્રી પર્વ' અને ૧૨મા અને ૧૩મા પર્વને બાદ કરી ૨૪મા પર્વના ' આશ્વમેધિક' પર્વ સુધી ભારતસંહિતાનો વ્યાપ મર્યાદિત કર્યો. 'શાંતિ પર્વ' અને 'અનુશાસન પર્વ' બોધપ્રધાન હોવાથી એ મૂળ કથાનો ભાગ નહિ હોય એવો એમનો નિર્ણય પ્રતીતિજનક છે.

મહાભારતને મહાભારતકારે પોતે 'જય' નામ નો ઇતિહાસ કહ્યો છે. 'जयो नामेतिहासोऽयम्।' ૧/૬૬/૧૯ આ જયસંહિતાનું કદ પણ ૮૮૦૦ શ્લોક સંખ્યાનું હતું એવો મત મહાભારતની ચિત્રશાલા આવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે.[7] કેટલાક વિદ્વાનો આ શ્લોક દ્વારા મહાભારતમાં ૮૮૦૦ શ્લોકો કૂટશ્લોકો (જલ્દી ના સમજાય એવા દુર્બોધ) શ્લોકો છે એવું સૂચન જુએ છે પણ મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં કોઇ પણ શ્લોક કૂટ દુર્બોધ નથી. એટલે શ્રી શાસ્ત્રીજી આ મત સાથે સહમત થતા નથી.આ ૮૮૦૦ શ્લોકનો નિર્દેશ કરતો મહાભારતની ચિત્રશાળા આવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થતો શ્લોક પ્રક્ષિપ્તભારણે પણ પ્રક્ષિપ્ત અંશ મનાયો છે. આમ છતાં આ શ્લોકમા 'જયસંહિતા' ના કદ અંગેની કોઈ પ્રાચીન પરપરાંને વાચા મળી છે એમ શ્રી શાસ્ત્રીજી માને છે અને એમની આ ધારણાને આધારે જયકાવ્યમાં ૮૮૦૧ શ્લોક નિયત કરવાનો પુરુષાર્થ એમણે ખેડ્યો છે.

આમ મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિના ૭૮,૬૭૫ શ્લોકોમાંથી પ્રથમ "ભારત" સંહિતાના ૫૩,૫૭૫ શ્લોકો અને એમાંથી "જયસંહિતા" ના આ રીતે ૮,૮૦૧ શ્લોકો નિર્ધારિત કરવાનું પ્રચંડ કામ એકલે હાથે અને પૂરી નિષ્ઠાથી પૂર્ણ કરવા અને પ્રકાશિત કરી પ્રાચ્યવિદ્યાના વિદ્વાનોને સુલભ કરી આપવા એમનો પ્રબળ પુરુષાર્થ સદૈવ યાદ રહેશે.

એ પૂર્વે એ સિદ્ધાંતોને આધારે ૭૦૦ શ્લોકોની 'શ્રીમદ ભગવદગીતા' માંથી ૧૦૧ શ્લોક તારવી 'गीता- शतश्लोकी' ઇ. સ.૧૯૭૧ માં પ્રસિદ્ધ કરેલી. ૩૨વર્ષ પછી ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા ટ્રસ્ટના ૨૦માં પુસ્તકરૂપે એ પુનઃ પ્રગટ થઈ છે. એવી જ રીતે 'હરિવંશ' ની સમીક્ષિત આવૃત્તિમાંથી ૬૦૭૩ શ્લોકોને સ્થાને ૧,૮૦૮ શ્લોકોની મૂળ વાચના તૈયાર કરી આપી. આ ઉપરાંત 'श्री भागवत महापुराण' ની સમીક્ષિત વાચના ભારતની ૧૧ લિપિઓ માં લખાયેલી. છેલ્લા ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષોની પોથીઓની વાચનાની સરખામણી કરીને અસલ વાચનાનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ તારવવાનું કામ ભો. જે. વિદ્યાભવન તરફથી ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. ભારતીબેન શેલત અને કે. કા. શાસ્ત્રીજી ને સોંપાયેલું. એ મહાન કાર્યમાં એક સંપાદક તરીકે શાસ્ત્રીજીએ સેવા આપી છે. એમણે સ્વતંત્ર રીતે જૂનામાં જૂની સં.૧૧૮૨ આસપાસની હસ્તપ્રતના પાઠને કેન્દ્રમાં રાખી જૂના ચાર ટીકાકારો શ્રીધર, શ્રી વલ્લભાચાર્યજી, વિજ્યધ્વજ અને વિરરાઘવનની ટીકાઓમાં આવતા પઠાન્તરો અને પ્રક્ષેપો નોંધી સ્વતંત્ર સંપાદન કર્યું છે. ૧૯૨૨માં એમણે "સૌંદર્યપદ્ય" નું સંપાદન

કર્યું ત્યારથી આરંભાયેલી એમની સંપાદન યાત્રા અવિરત ચાલુ રહી છે. એમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો ઇત્યાદિ ક્ષેત્રે પણ રહ્યું છે. એમનું પ્રદાન કોશોની રચના પાછળ પણ નોંધપાત્ર રહેલું છે. ગુજરાતી ભાષાનો લઘુકોશ, ગુજરાતી ભાષાનો પાયાનો કોશ, ગુજરાતી અનુપ્રાશ કોશ, વનૌષધિકોશ ૧૦ ભાષાનો, સંસ્કૃત - ગુજરાતી કોશ, ગુજરાતી - સંસ્કૃત કોશ, ગુજ. વ્યુપત્તિ કોશ, સંસ્કૃત ધાતુ કોશ તેમજ બૃહદ ગુજરાતી કોશ એમની પરમ સિદ્ધિ છે.

આજીવન 'અધ્યાપક' કે. કા. શાસ્ત્રી બની રહીને કે. કા. શાસ્ત્રી ગુજરાત પૂરતા નહિ, પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં ખ્યાતનામ વિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. શાસ્ત્રીજીનું જીવન કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે પ્રેરણારૂપ બની શકે એવું છે.

પાદટીપ:

1. जयकाव्य - जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो वजिगीषुणाम्।

   भारतकाव्य - चतु र्वशतिसाह स्रं चक्रे भारत संहिताम् ।
   उपाख्यानै वना तावद् भारतं प्रोच्यते ॥

   महाभारतकाव्य - इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम्।
   सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातम मतौजसा।। - १/५६/१३
2. त्रि भवर्षैः सदोत्थायी कृष्ण द्वैपायनो मुनिः।
   महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम्।। - महा. १/५६/३२
3. प्राचीनावीती सुममन्तु जै मनि वैशम्पायन पैल सूत्रभाष्य भारत महाभारताचार्या ॥ - आश्व. गृ. सूत्र. - ३/४/४

4 & 5. The Mahabharata is in short a Veritable chaos, containing some good and much useless matter. It is a great piti that a fine heroic poem, which may even be found to contain precious gems of ancient Indian history, should have been rained by its careless custodians." (ibid., pp.10-11)- sukthankar, v.s. wide his lectures entitled “on the meaning of the Mahabharata " p.6.7

6. Shastree k.k.- The Jaya- samhita i.e. the Mahabharata vol.1 introduction, pp.6-25
7. अष्टौ श्लोकसहस्रा ण अष्टौ श्लोकशतानि च।
   अहं वेद्भ शुक्रो चेति सञ्जयः वे त्त वा न वा।। - મહાભારતની ચિત્રશાલા આવૃત્તિ ૧/૧૦૧/૮.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

"સાહિત્યની સામાજિક નિસબત"- મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં

પંડ્યા કલ્યાણી ડી.

સારાંશ

મનોવજ્ઞાનનું વિષયવસ્તુ જીવંત પ્રાણીઓના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. સર્જન એ માનસિક સ્વસ્થતા સૂચવે અને જીવનનું સહઅસ્તિત્વ છે. આથી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ઘણા મુદ્દાઓ પર સ્પર્શે છે. સર્જન કરનાર તમામ પ્રકારની ઊર્મિઓનું વર્ણન કરીને તેને માનવ સંવેદન સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વ્યક્તિમાં ઉત્પન્ન થતી ઊર્મિઓ, આવેગો, વિચાર પ્રક્રિયા, કલ્પના વગેરે પ્રક્રિયાઓ અન્ય માણસો, સંશોધકો જોઈ અનુભવી શકતા નથી. મનની અંદર ચાલતી પ્રક્રિયાઓ તો વ્યક્તિ પોતેજ અનુભવી શકે છે. જો હકીકતોનું વ્યવસ્થિત, તંત્રબદ્ધ, હેતુસર, પ્રત્યક્ષિકરણ થાય તો ફક્ત તેનું ઇન્દ્રિય સંવેદન થાય છે, વ્યક્તિની લાગણી કે આવેગો અને ઊર્મિઓ વચ્ચેનો સાચો ભેદ તો સાહિત્ય દ્વારા ઉપસી આવે છે. આમ સંબંધિત સામગ્રીમાં રહેલી નિતિમત્તા અને કાર્યકરણને સર્જક સામાજિક બિસબતતા દ્વારા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રસ્તાવના

માનવી હંમેશા પરીવર્તનશીલતાનો એક મહત્વનો ભાગ બની રહે છે. પરીવર્તનશીલતાને એક અંગભૂત ઘટક માનીને માનવી જવાન-મરણ વચ્ચે જીલા ખાય છે. આ સમય દરમિયાન વ્યક્તિને અવનવા અનુભવો, સુખ-દુખ, ક્ષીણતા, એકલવાયાપણું, ખિન્નતા, દ્વેષ વગેરે જેવા આવેગોનું વિવિધ સ્વરૂપે સંવેદન થાય છે. ક્યારેક એ હલકી સ્મિત સ્વરૂપે તો ક્યારેક પલળેલી પાંપણોથી આવા સંવેદનો વ્યક્ત થાય છે. મનોવિજ્ઞાન અને સાહિત્ય વચ્ચે એક ગાઢ સંબંધ એ છે કે સાહિત્યકાર એક માનવી છે, સામાજિક પ્રાણી છે, સંવેદનશીલ છે. દરેક પરિસ્થિતી તથા આજુ-બાજુ બનતી ઘટનાઓ અસર તેના સંવેદનતંત્ર પર થાય છે. તે જે જુએ છે, જાણે છે, તેની અસરોને લેખકો કે કવિઓ હદયની ભીંજાસથી કલામ વડે કાગળમાં કોતરે છે. 'ફ્રોઈડ'ના મતે, "લેખકો જે સર્જન કરે છે તેની પાછળ તેનું ઊર્ધ્વીકરણ જવાબદાર હોય છે." વ્યક્તિ પોતાનો કોઈપણ વિચાર કે વાત જ્યારે પોતાની રીતે સમાજમાં રજૂ કરી શક્તિ નથી ત્યારે પોતાની ઈચ્છાને સમાજ સ્વીકૃત બનાવવા વ્યક્તિ લેખન પ્રવૃત્તિ દ્વારા, વાર્તાઓ, કાવ્યોમાં અથવા બીજી કળાની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ચિત્રકળા, શિલ્પકળા વગેરેમાં વ્યક્ત કરે છે.

વ્યક્તિની કળા જ જગતને સર્જનાત્મક બનાવે છે. આવી કળાઓમાં 'લેખન' એ મહત્વનુ ઘટક છે, કારણ કે તેમાં જાગ્રત અવસ્થામાથી લુપ્ત થયેલા છતાં અચેતન મનમાં સમાયેલા શબ્દો લાગણી, ક્રોધ કે દ્વેષ, ઈર્ષા વ્યક્ત કરતાં કાગળ પર છપાય છે. 'યુંગ' ના મતે, જ્યારે કોઈપણ જરૂરિયાત વાસ્તવિક રીતે સંતોષવી શક્ય ન હોય તો તેના ભૌતિક સ્વરૂપને માનસિક સ્વરૂપે આપીને વ્યક્તિ તેને વધારે ઉચ્ચ કક્ષાના ધ્યેયથી સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે."

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

આપણો દ્રષ્ટિકોણ જેવો વ્યક્તિ કે વાતાવરણ તે રીતે બદલાયા કરે છે. આપણા જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત જેવી કે ઊંઘ, ભૂખ, તરસ અને જાતિયતાથી વ્યવહારિક જગત ચાલે છે, આમાં થતી અડચણો વિદ્રોહ ઊભો કરે છે. કોમ, ધર્મ, રંગ વગેરેને લીધે જૂથો વચ્ચે હિંસાત્મક વાતાવરણ ઊભું થાય છે. આપણે સૌ આધુનિકતાને વશ થઈને નવું પગલું માંડીએ છીયે, માનવતાથી દૂર જવા પ્રેરાઇને, વિદ્રોહ કરી નવસર્જન કરવા તત્પર થાય છે. માનવતાને પુનઃ સ્થાપિત કરવા મથતો આ જીવણલક્ષી અભિગમ કેટલું ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ દેખાડી શકે છે તે સમય જ કહી શકે. આપણે વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ એક આદર્શ સ્વરૂપે જોઈએ છીએ.

વ્યક્તિ પોતાની જીવન જીવવાની એક અલગ ફિલસૂફી ધરાવે છે. જૂના, નવા અને અદ્યતન કહેવાય તેવા બધા સર્જકો એક જ સમય ના પ્રવાહમાં રહીને છતાં અલગ-અલગ વર્ણનશૈલીથી વિચારો કે મંતવ્યો રજૂ કરે છે. વિચાર કે વાણીની પોતાની મૂળ લઢણો છોડીને કોઈ સર્જક તદન જુદો જ વાદ અપનાવીને એકાએક પલટો લે એવું બહુ ઓછું બને છે. દરેક યુગ કે જીવનકાળનો પ્રભાવ વ્યક્તિ પર પડે છે, આ પ્રભાવોથી પ્રભાવિત થઈને વ્યક્તિ સમાજને પ્રતિબિંબિત કરે છે. સાંપ્રત સમયના માનવીની વેદના સંવેદનાને વ્યક્ત કરવા માટે પૌરાણિક પત્રોનો ઉપયોગ કરી સત્ય ને બીજા સમક્ષ પ્રગટ કરવાનો અભિગમ અપનાવે છે.

જ્યારે વાત પોતાની માતૃભાષા સર્જન પ્રત્યેની આવે ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં ઉમેરવું જોઈએ કે આજે ભાગ્યે જ આપણાં કોઈ વિવેચક પાસે એ ધૈર્ય કે લખવાનો, જાણવાનો કે સમજવાનો ઉત્સાહ છે, સાહિત્ય એક પ્રેરણાબળ છે. સાહિત્ય અને કલામાત્રામાં પ્રકૃતિ, મનુષ્યજીવન કહો કે વિશ્વ આખું તેની વસ્તુસામગ્રી છે. સાહિત્યનું માધ્યમ 'શબ્દ' અને શબ્દ સંયોજન' છે. 'એસ્લીન' જણાવે છે કે, "સર્જકનું મૂળભૂત કલ્પન જો સંકૂલ હોય, તો નાટકમાં એનું પ્રાગટ્ય પણ સંકૂલ પધ્ધતિએ જ થતું હોય છે." વીસમી સદી બાદનું સાહિત્ય આધુનિક બન્યું એની સાથે જ એક કોયડો પણ બની ગયું.

સાહિત્ય શબ્દનો અર્થ:

સાહિત્ય શબ્દનો ફક્ત અર્થ જ જોઈએ તો શ એટલે કે સાથે ઉપરથી સાહિત્ય એટલે સાથે હોવું અને એ ઉપરથી જેમાં બે વસ્તુ સાથે સાથે રહે છે તે, એવો અર્થ સ્પસ્ટ થાય છે.

આ શબ્દના વિશાળ અર્થમાં જોઈએ તો સાહિત્ય એટલે જીવનની સાથેસાથે જે રહે છે, જે જીવનમાથી જ ઉદભવે છે તે સાહિત્ય. કારણ કે સાહિત્ય અને જીવનને અભેદ્ર સંબંધ છે. જીવનવીના સાહિત્ય શક્ય જ નથી. એ બંનેનું સહિતત્વ એ જ સાહિત્ય છે. સાહિત્ય નો અર્થ માનવના હ્રદય ની લાગણીઓને જીલીને જે સ્પષ્ટ આકાર આપે અને એમ માનવના હ્રદય ને એક અવર્ણનીય, અલૌકિક આનંદ આપે એ સાહિત્ય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સર્જનાત્મકની વ્યાખ્યા :

1. "સર્જનાત્મકતા માનવીની એવી યોગ્યતા છે જેના દ્વારા તે કોઈ રચના અથવા નવીન વિચાર પ્રસ્તુત કરે છે."

"સર્જનાત્મકતાના અર્થની સમજૂતી :

માનવી પર વાતાવરણની વિશેષ પ્રભાવક અસરો જોવા મળે છે. બાળકના ગર્ભાધાન થી માંડીને લગભગ મૃત્યુ સુધી કુટુંબ, સમુદાય, સમાજ, કાર્યસ્થળ, શાળા, કોલેજ, સમવયસ્કો તથા રાજકીય-આર્થિક પરિબળોની અસરો જોવા મળે છે. 'જેવો ઉછેર તેવું વ્યક્તિત્વ' જોવા મળે છે. 'સર્જનાત્મકતા' પણ એક વારસા નો ભાગ છે પર્યાવરણના પ્રવાહો અસરકરતા બને છે, અને માનવી પોતાની કલમ ને મૌલિકતા દ્વારા શબ્દોને આલેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સર્જનાત્મક વ્યક્તિ પ્રત્યેક સર્જન વ્યક્તિના મનની સમક્ષ એક વાસ્તવિકતા પ્રતિકૃતિ રજૂ કરે છે. તેઓના નવા વિચારો, જીવનશૈલી પ્રદર્શિત કરવાની રીત, સાચા-ખોટાના ભેદો, વાતાવરણ, વ્યક્તિના મનોવલણો કે તેમની કલાઓને પ્રતિબિંબ કરે છે.

સર્જનાત્મક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ :

સર્જનાત્મકતાની કલા ધરાવતા વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ કેવું હોવું જોઈએ? તેની મર્યાદા શું છે? તેનો ધ્યેય કેવો હોવો જોઈએ? તેની વિચારસરણી, લેખનશૈલી કેવી હોવી જોઈએ? વગેરે જેવા પ્રશ્નો તેના વ્યક્તિત્વમાં સંકળાયેલા છે કે નહિ તે અગત્યની બાબત છે.

સર્જન કરનાર દરેક માનવીની મુખ્ય ફરજ એ હોવી જોઈએ કે તેના થકી કોઈને હાનિ કે નુકશાન ન પહોચે, જ્યારે કોઈ લેખક કે કવિ પોતાના વિચારો રજૂ કરે છે ત્યારે તેમાં 'સ્વ' કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. પોતાની લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ હોય છે અને સાથે સમાજના ભાવો પણ પારદર્શી રીતે રજૂ થયેલા હોય છે કોઈ વાતાવરણ પ્રત્યેનો કટાક્ષ એ રીતે લખવો જોઈએ કે જે બાબત માટે લખવાનું છે તે જ સચોટ સ્વરૂપે નિરૂપણ પામે. એક લેખક કે કવિ લેખો, નાટકો, કવિતાઓ, નવલકથાઓ, આત્મકથાઓમાં સમગ્ર સમાજ કે દેશનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો હોય છે. આ બધુ જ સાહિત્ય વાંચકો, ચિંતકો કે સમાજસુધારકો દ્વારા સમાજમાં પ્રસરતું હોય છે.

દરેક શસ્ત્રો ભાષા સાથે સંકળાયેલા છે. માનવીની મળેલી અમુલ્ય ભેટ એ ભાષા છે. આ ભાષા ક્યારેક કટાક્ષ તો વળી કયારેક મીઠી વાણી સ્વરૂપે અન્ય સામે બોલાય છે. સાહિત્યકારો દ્વારા તમામ પ્રકારની ઊર્મિઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. તેઓ ફક્ત કટાક્ષ જ લખે છે તો તેનો અર્થ એ નથી કે તેનામાં નકારાત્મકતા છે કે આત્મઘાતી હુમલો કરનાર જ છે. ક્યારેક આવો કટાક્ષ સમગ્ર સમાજને ડૂબતો બચાવવા મદદ પણ પૂરી પાડતો હોય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સાહિત્ય અને માનસિકતા

સાહિત્ય પ્રત્યેની આપણી એક માનસિકતાઓ એ બંધાયેલી છે કે સારામાં સારી કવિતા, લેખ કે નિબંધને આપણે હમેશા આપણાં વિચારોમાં જ મૂલવીએ છીયે અને સીમિત બનાવી દઈએ છીયે. બની શકે કે દરેક લેખક કે કવિની પોતાની આગવી જીવનશૈલી હોય? એના અને આપણાં વિચારો ભિન્ન હોય? લખવાની કે અભિવ્યક્તિની ટેવ અલગ હોય? આપણાં માટે 'જે ફળ આપણે ખાઈએ છીયે ઇનો સ્વાદ જ શ્રેષ્ઠ' આવી માનસિકતા જોવા મળે છે.

આધુનિક સમયમાં અંતર્મુખી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લેખક કે કવિના માનસ માં ઊંડે અસ્તિત્વ ધરાવતી વાસ્તવિકતાને આલેખે છે, જ્યારે અનુઆધુનિક યુગમાં અચેતન મનની જગ્યાએ ફરીથી ચેતન મનમાંથી થતું સર્જન ગણાય છે. અહી સમાજના વિભિન્ન વર્ગોના લોકોમાં સાહિત્ય સર્જન તરફથી એક સંકળાયેલી કડી જીવા મળે છે. જેમાં વર્ષોથી સમાજના વિવિધ બંધનો અને માનસિકતાનો ભોગ બનેલી કચડાયેલી જાતિઓ દ્વારા દલિતવાદને લાગતું સર્જન, પુરુષપ્રધાન સમાજમાં દબાયેલી નારીઓના તરફથી નારિવાદને લગતું સર્જન વગેરે જોવા મળે છે.

સાહિત્યની વ્યક્તિના માનસપટ પીઆર એક વિશાળ છાપ ઊભી થાય છે. અહી વ્યક્તિના સંવેદનો સમગ્ર સમાજ સામે રજૂ થાય છે. નિર્ણય, તર્ક, વિસંગતતા, રૂઢિવાદી સમાજ, જીવનશૈલી, વ્યક્તિત્વના ન્યૂનતમ વિચારો વગેરેનું મૂળથી લેખન સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિ અમુક સિદ્ધાંતોને અપનાવી આવનાર સમયને પોતાના વિચારોથી બદલવા પ્રયત્ન કરે છે.

સંવેદનાનો અર્થ :

સંવેદન એટલે 'જ્ઞાનેન્દ્રિઓ દ્વારા ઉદીપકોનો અનુભવ.'માનવીની આસપાસ ભૌતિક વાતાવરણ રચાયેલું છે. આ વાતાવરણનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે માનવીના શરીરતંત્રને અસરકરતા બને છે. આવા સંવેદનો થકી ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને વ્યક્તિ પ્રતિક્રિયા કરવા સજ્જ બને છે. ભાવો વ્યક્તિના અચેતન મનનો એક અંગભૂત ઘટક છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક જગત સાથે વ્યક્તિનું બાહ્ય અને આંતરિક પરિબળ સંકળાયેલું છે. આપણી સભાન અવસ્થામાં સર્જાતું પરિવર્તન જે મગજના સંવેદન કેન્દ્રો પર અસરો ઉપજાવે છે તે જ સંવેદન. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે સંવેદનની અનુભૂતિ બાબતમાં તફાવતો જોવા મળે છે. દરેક વ્યક્તિની ઇન્દ્રિયો પર એક જ પરિબળ ને અસરકરતા બનાવાય છતાં તેઓની પ્રતિક્રિયા નોખી જોવા મળે છે.

સાહિત્યકાર બાહ્ય જગતના અનુભવોને પોતાની ઇન્દ્રિય સંવેદનો તથા અગાઉના અનુભવો અને માનસિક છાપો મનના અગાધ ખૂણે સંકળાયેલા રહે છે. સમય જતાં આ કોઈને કોઈ પ્રતિક્રિયા રૂપે બહાર આવે છે. લેખકો કે કવિઓ દ્વારા આવા સંવેદનો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે કવિતા કે લેખો, પાત્રો, નિબંધોમાં તેનો પ્રતિઘોષ પડે છે. વ્યક્તિ પોતાની ભાવનાઓ ને કે સમાજમાં બનતી ઘટનાને કેન્દ્રસ્થ સ્વરૂપે આપે છે.

દરેક ભાવક કે વાચક પોતાના સંદર્ભ સાથે સંબંધિત સર્જનાત્મકતા અભિગમો જોડાયેલા છે. સમાજ, કુટુંબ, પ્રેમ, ઈર્ષા, નફરત જેવા વિષયોને સાંકળીને કવિ કે લેખક પોતાની ક્ષમતા અને ક્યો હેતુ છે તેને સાંકળીને ભીતરી અનુભવોનું આલેખન કરે છે. આપણી અવગણના, ગૂઢ વલણો, ઈર્ષા, પ્રેમ, હક, અધિકાર, ધિક્કારભાવના, અછતનો લેશમાત્ર થયેલો અનુભવ અને આ બધાને જ્યારે શબ્દ ન મળે ત્યારે ભાવરૂપે કલામ દ્વારા તેના સૌંદર્યને કે વ્યગ્રતાને ચીતરવામાં આવે છે. અહી આ સંવેદનો વૈશ્વિક ગતિવિધિઓને ચીતરવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે.

સર્જન એ માનસિક સ્વસ્થતા સૂચવે છે. જે ફક્ત આવેગિક સ્થિરતા ધરાવતી વ્યક્તિ જ કરી શકે છે. બાહ્ય વાતાવરણનો ફક્ત પ્રભાવ વ્યક્તિને અસર પહોચાડે વાત ત્યાં સુધી સીમિત બની જતી નથી. આવા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની વાસ્તવિક અભિવ્યક્તિઓને સાહિત્યસર્જકો અને કલાકારોએ સૌકાઓ પૂર્વે અજ્ઞાતની ખોજ કરી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રકારો અને વિવિધ રસોની સંબંધિત રજૂઆતોએ આજે ગુજરાતી સાહિત્યનો સમૃદ્ધ વારસો આપ્યો છે. લેખકોની વાણીની વિશેષ પ્રભાવો એ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં અમૂર્ત છાપો ઉપસાવી છે.

સાહિત્યના પ્રકારો :

1. રાસ-રાસક (દેશી નામવાળા – હેમચંદ્રાચાર્ય, જૈન તીર્થંકરોની કથા વસ્તુને ધ્યાનમાં લેવાય છે.)
2. પ્રબંધ (વીરરસ) મહાપુરુષોની યુદ્ધગાથા (વિરગાથા)
3. ફાગુ (દેશી નામવાળા-હેમચંદ્રાચાર્ય, (ફાગુરાગ ફાગણ માસમાં ગાવામાં આવે છે.)) શૃંગાર પ્રદાનના વિષયને ધ્યાનમાં લેવાય છે.)
4. બારમાસી (બારમાસના વિરહનુ વર્ણન)
5. પદ (ડગલું કે પગલું)- નરસિંહ મહેતા
6. ગરબી (પુરુષ પ્રધાન) દયારામ શક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિ
7. ગરબા – ગરબી (સ્ત્રી પ્રધાન)
8. આખ્યાન (પિતા-ભાલણ, અને શ્રેષ્ઠ શિરોમણી-પ્રેમાનંદ)
9. કાફી (પિતા-ધીરભગત, એક જ રાગમાં ગવાતા પાંચ કડીના પદ)
10. ચાબખા (કટાક્ષ, પિતા-ભોજાભગત)
11. છપ્પા (છ લિટીનું નાનકડું કાવ્ય)
12. પદ્યવાર્તા (શામળા મહારાજ)
13. રાજિયા (મૃત્યુ પ્રસંગે ગવાતા, શોકગીત)
14. ભવાઇ (પિતા-અસાઇત ઠાકર)

સાહિત્યના નવ રસ અને એનું વર્ણન :

1. **શૃંગાર રસ** :
   જે રસ દ્વારા સ્ત્રી – પુરુષોનો પ્રેમ વ્યક્ત થાય. (દા.ત. કાલિદાસનું મેઘદૂત-શાકુંતલ)
2. **હાસ્ય રસ** :
   હાસ્ય ઉપજાવે એવી લાગણી કે વિનોદ. (દા.ત. જીવનમાં ઘટેલી વિનોદ પમાડે તેવી ઘટના.)
3. **કરૂણ રસ** :
   હૃદય દયાથી પિગળી જાય એવી થતી લાગણી. (દા.ત. રડતાં સંતાનને નિહાળી માતાને થતી લાગણી.)
4. **વીર રસ** :
   વાંચનાર કે સાંભળનાર પૌરૂષ જાગૃત કરે કે જુસ્સો પ્રેરે તેવી લાગણી. (દા.ત. આઝદીના સમય નો દેશપ્રેમ.)
5. **અદ્ભુત રસ** :
   હૃદયમાં અલૌકિક, ચમત્કાર, આશ્ચર્ય કે અપાર વિસ્મયતા પમાડતી, રોમાંચની લાગણી. (દા.ત.જાદુગરના ખેલ.)
6. **રૌદ્ર રસ** :
   હૃદયમાં ક્રોધ સાથે ઉઠતાં તોફાનની લાગણી. (દા.ત.શિવજીનું રૌદ્રસ્વરૂપ)
7. **ભયાનક રસ** :
   હૃદયમાં દ્રશ્ય જોતાં કે મનન કરતાં ક્ષોભ ઉપજાવતી ભયની લાગણી. (દા.ત.હોરર ફિલ્મ)
8. **બીભત્સ રસ** :
   હૃદયમાં જુગુપ્સા, અણગમો કે અશ્લીલ ભાવ ઉપજાવનાર લાગણી. (દા.ત.લોહી, માંસ વગેરે)
9. **શાંત રસ** :
   કામક્રોધના શમનપૂર્વક વૈરાગ્યની પરિપુષ્ટતાને શાંત રસ કહે છે. (દા.ત. ભગવાન મહાવીર જેવા સન્યાસી વ્યક્તિ.)

સાહિત્ય અને મનોવિજ્ઞાનનું સંકલન :

અહી જ્યારે આપણે સાહિત્ય અને મનોવિજ્ઞાનની ઔપચારિક રીતે વાત કરીએ ત્યારે સાહિત્યની રચના કરનાર એ એક જીવંત પ્રાણી છે, તેમના પર બાહ્ય ઘટનાઓની અસરો ઉપજે છે. તેને પ્રેમ, શૃંગાર, હાસ્ય, કરૂણ રસો દ્વારા નિષ્પતી કરીને સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોની રચના કરી છે. મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિઓની

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

વધુ ઉંડી અને સમૃદ્ધ સમજણ પૂરું પાડવા અને તેમની સૌથી મોટી સંભાવિતતા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

સાહિત્ય વ્યક્તિ માટે પ્રેરક બળ બની રહે છે. ક્યારેક અધ્યાત્મના ભાવોનું આલેખન કરી વ્યક્તને ધર્મ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન બનાવે છે, તો ક્યારેક શૃંગાર કે પ્રેમ દ્વારા વ્યક્તિ અંદરની ઇચ્છાને પ્રગટ કરે છે, શોર્ય કે વીર રસ દ્વારા વ્યક્તિમાં રહેલી શોર્યની ભાવનાઓને પ્રગટ કરે છે તો વળી ક્યારેક હાસ્યોની અભિવ્યક્તિ કરીને સામગ્ર સમાજને નિજાનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

લખવું, વિચારવું, ભાવક કે વાચક બની જવું લ્હુબ સહેલું છે પરંતુ તેને સાહિત્યના ઢાળમાં ઢાળીને ઊર્મિઓને પ્રગટ કરી અસરો ઉપજાવવી ખૂબ અઘરી છે. ચોંટદાર સંવાદો, વિધાનો કે પંક્તિઓ રજૂ કરવા માટે ફક્ત માનસિક સ્વસ્થતા જરૂરી નથી, તેની સાથે વ્યક્તિનું ભાષા ભંડોળ પણ મહત્વ બની રહે છે. વ્યક્તને જે વસ્તુ કે બાબત સ્પર્શે છે, પીડા કે સુખ અનુભવાય છે તેનું જ ચિંતકો કે લેખકો દ્વારા આલેખન થતું જોવા મળે છે.

ફ્રોઈડનો મનોવિશ્લેષણ સિદ્ધાંત :

ફ્રોઈડના મનોવિશ્લેષણ પ્રયોગોએ કેટલીક માનસિક ગ્રંથિઓ પર પણ પ્રકાશ પડ્યો. દમિત ઈચ્છા કામનાઓને કારણે મનમાં બંધાઈ જતી ગ્રંથિના કેટલાક કિસ્સા મનોચિકિત્સા દરમિયાન મળ્યા હતા. આપણાં સાહિત્યમાં આ ગ્રંથિઓને જીવનના વિવિધ સંદર્ભો થી નિરૂપવાનો સુંદર પ્રયાસો થયા છે. આપણાં ઉત્કૃષ્ટ લેખકો અને કવિઓ જેવા કે ઝવેરચંદ મેઘાણી, પન્નાલાલ પટેલ, હરકિશન મહેતા, ખલીલ ધનતેજવી, મનોજ ખંડેરિયા, ચંદ્રકાંત શેઠ, ચિનુ મોદી વગેરેની નવલકથાઓ, કવિતાઓ ગઝલોમાં મનોવિજ્ઞાન પૂર્ણતઃ ઉતરેલું જોવા મળે છે. સાહિત્યકારો દ્વારા મન, આત્મા, પૂર્વગ્રહ, મંથન, પરિપક્વતા વગેરેનું સૂક્ષ્મમાં આલેખન થયું જોવા મળે છે. સાહિત્યકારો દ્વારા અજાણતા જ આ બધા પાસાઓનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે.

આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાના ત્રણ પ્રવર્તકો માનવામાં આવે છે. 'માર્સલ પુસ્ત', ડોરોથી રિચાર્ડ્સન' અને 'જેમ્સ જોયસ'. આ ત્રણ લેખકોએ નવલથાના સ્વરૂપ દ્વારા મનના ભીતરી વાસ્તવને કલાના માધ્યમના બીબામાં ઢાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યસર્જન ક્યારેક ઘર્ષણ તરફ તો ક્યારેક લેખક પોતે ઘર્ષણમાથી છૂટવાનો અને સવાદીતતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 'ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રોઈડ', 'કાર્લ ગુસ્ટાવ યંગ', 'આલ્ફ્રેડ એડલર', 'ઓટોરેંક', 'મેસલો' વગેરેએ મનોવિજ્ઞાનને સાહિત્ય સાથે જોડીને જાતિયવૃત્તિ, આક્રમક વૃત્તિ, લઘુતા ગ્રંથિ, ક્ષતિપૂર્તિઓને વિવિધ વિષયના સંદર્ભોમાં સાંકળી આગવો દ્રસ્ટિકોણ રજૂ કર્યો છે. વ્યક્તિની ઊર્મિઓ માનસશાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત છે. વિજ્ઞાન આગળ વધી રહ્યું છે, છતાં આપણી અભિવ્યક્તિઓના પાસાઓ સંવેદનશીલ રીતે જોડાઈને સાહિત્યને આગળ વધારે છે જે મનોવિજ્ઞાનના એક ભાગરૂપ ગણી શકાય. પુસ્તક એ માનવ ભાવોની પ્રતિકૃતિ આપતું એક મૂર્ત સ્વરૂપ છે, પહેલાનો કે આજનો સમાજ, વ્યક્તિના સંબંધો, ભાવનાઓ,

આપવાદ રૂપ બનેલા શબ્દો કે બોલીઓ, ગ્રામ્ય જીવન, રીત-રિવાજો વગેરે લખાણ રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે.

'કર્નલ મેડોઝ ટેલર' રચિત 'કનફેશન્સ ઓફ ઠગ' વાંચીને ગુજરાતી સાહિત્યના લેખક 'હરકિશન મહેતા' એ 'અમરઅલી (ઠગ)' ના જીવન પર ખૂબ સુંદર રીતે ત્રણ ભાગના વિશાળ ભાષાસભર પુસ્તકમાં આલેખી છે. આપણાં સાહિત્યમાં આવા મુદ્દાઓને ભાગ્યે જ લેખકો સાંકળે છે. જેની સમીક્ષા જોઈએ તો કથાનકનો કેન્દ્ર ભાગ ઠગ લોકોનું જીવન છે. અહી આપણે મનોવિજ્ઞાનના મુદ્દાને સાંકળીએ તો આપણી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જ્યારે સંતોષાતી નથી ત્યારે વ્યક્તિ કોઈ પણ હદ સુધી જવા તૈયાર થઈ જાય છે. આવી જ એક રજૂઆત આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. જેમકે સામાન્ય લોકો સમૂહના કે પ્રવાસીઓના ટોળામાં ઠગ લોકોનું ભળી જઇ તેમનો માલ-સામાન ચોરી કરવો, ગણેશ નામના વ્યક્તિનો ચાહોરો કદરૂપો છે એટલે કોઈ તેના તરફ આકર્ષાતું નથી એટ્લે તે પર સ્ત્રીઓને મારી તેના મડદા સાથે બળાત્કાર કરે છે, ઠગ લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા અન્યની સાથે ભળી તેના ગળામાં પીળો રૂમાલ નાખી ગાળાતટ્ટુપો દઈ મારી નાખે છે.

આ ઉપરાંત અમીરઅલીની કથા જેમાં તેઓ બાળપણમાં માતા-પિતા ગુમાવે છે, પછી ઠગ લોકો સાથે તેમનો ઉછેર થવો એટ્લે કે વતાવરણનો તેમનો પર પડેલો પ્રભાવ અને છેવટે ઠગ બનવામાં માહિર થવું, પોતાની જ બહેનને ઠગ બની અજાણતા જ મારી નાખવી, 'ઠગ' તરીકે પકડાઈ જવાથી જેલમાં પોતાની જિંદગી જીવવી, પત્ની અને ગર્ભસ્થ બાળકનું મૃત્યુ અને અંતે થતો પશ્ચાતાપ વગેરે... .

ઉપરોક્ત આધારો દર્શાવે છે કે વુયક્તિ જ્યારે જીવન જરૂરિયાતો સંતોષાતી નથી અથવા અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે તુલના થાય છે ત્યારે તેમનામા વેર, ઈર્ષા કે સંઘર્ષની લાગણીઓ જન્મે છે અને સમય વીતી ગયા બાદ ભાન થતાં પસ્તાવાની લાગણીઓ જોવા મળે છે.

એવી જ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યના ખ્યાતનામ લેખક 'પન્નાલાલ પટેલ' ની નવલકથાઓ માની એક સુંદર નવલકથા 'વળામણા'ની સમીક્ષા કરીએ તો મનોરદા જે મુખી છે અને તેમની પત્ની અને મનોરદા ને પૈસાની લાલચ છે આથી તેઓ જમકુને વહેચવા માટે અમદાવાદ લઈ જઇ તેનાથી મોટી ઉમરના પુરુષ સાથે સોદો કરી નાખે છે. તો બીજી તરફ એની માતા 'જમના' પોતાની દીકરીની ચિંતા કરે છે. ઘરના બીજા લોકો પોતે સમાજમાં શું મોઢું બતાવશે તેની ચિંતા કરે છે. અને અંતે જમકુની ખૂબ માથાકૂટથી કંટાળીને મનોરદા ગામ પાછી લાવે છે. જે પત્ની પૈસાની લાલચમાં અંધ હતી તેને જમકુમાં પોતાની મૃત દીકરી દેખાય છે અને મનોરદા તથા મનોરદા તથા તેની પત્ની જમકુના વળામણા કરે છે.

પૈસો માણસ પાસે ગમે તે કરાવી શકે એ ભાવ અહી પ્રગટ થાય છે. વ્યક્તિની લાગણીઓ ક્યારેક મરતી નથી, છતાં સમાજ, કુટુંબ, સ્વની ચિંતાઓ તેને ઘેરી લે છે. વ્યક્તિને પોતાનું માની, તેના પર શું વીતી ગયું હશે અથવા તે કેવો ભાવ અનુભવે છે એ બધી રજૂઆત આ સુંદર નવલકથામાં ખૂબ સંક્ષેપ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ હરોળના સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની કૃતિઓ દ્વારા સાહિત્ય જગતમાં નામના મેળવનાર અને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત એવા પન્નાલાલ પટેલના સાહિત્યમાં સમાજ જીવનનું સૂક્ષ્મ અને જીવંત નિરૂપણ જીવા મળે છે, તેમના સાહિત્યમાં માનવ વર્તનનું ખૂબ જ બારીકાઈ પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી જ તેમના સાહિત્યમાં મનોવિજ્ઞાન વિષય પર સુંદર લેખનશૈલી જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત 'સ્ટોન અને સ્ટોન' નામના મનોવૈજ્ઞાનિકો લગ્ન જીવનનું વિશિસ્ટ મહત્વ દર્શાવી વ્યક્તિના લગ્નજીવનના વિવિધ પાસાઓ જેવા કે જાતિય સંબંધો, સમાયોજન, છૂટાછેડા, બાળઉછેર, સમજણનો અભાવ વગેરે વિષયોનો મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સમાજ અને સાહિત્ય

અવલોકન કરતાં જણાય છે કે આઝદીની ચળવળ દરમિયાન, ગાંધી પ્રભાવ હેઠળ લોકો જુવાળને, લોકલાગણીને કેન્દ્ર બનાવી કેટલીક કવિતાઓની રચના થઈ છે કેટલીક કવિતાઓ એ યુગના સંઘર્ષનું પ્રતિબિંબ બની ગઈ અને કેટલીક તો યુગ પરીવર્તનની પ્રવર્તક પણ બની રહી. અહી વાસ્તવવાદ, અસ્તિત્વવાદ, સૌંદર્યવાદ, વગેરે પશ્ચિમી વિચારધારાઓની આંગળી જીલીને ગુજરાતી કવિતાઓએ તેની નિજી, આંતરિક અને બાહ્ય સૌંદર્ય ચરમસીમાઓને સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આધુનિક યુગના કવિઓ કે લેખકો પોતાની રચનાઓમાં પ્રવાસી, સમાજના એક વિચારક કે ચિંતક બની અથવા ચરિત્ર, કટાક્ષો, માનવકલ્યાણ, ગૌરવ વગેરેને ધ્યાનમાં લઈ રચનાઓ કરે છે. લુપ્ત થતી આપણી સંસ્કૃતિ સાથે મનોવિજ્ઞાનનો સંબંધ સૂચવીએ ત્યારે કહી શકાય કે માનવી વગર સમાજનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી, સમાજ અને માનવી પરસ્પર સંકળાયેલા છે અને મનોવૈજ્ઞાનની દરેક પરિકલ્પના માનવી અને સમાજના સંદર્ભમાં રચાય છે, વ્યક્તિના વિચારો અને ચિંતનો જ સાહિત્યનું ખેડાણ કરે છે. એક સર્જક રચના કરતી વખતે સમાજની પીડા, સુખ-દુખ, લાગણી, મંથનો જેવા ભાવોને વર્ગીકૃત કરી આશ્ચર્ય, હર્ષ, ઘૃણા, ઘેલછા જેવા વળણોને વિવિધ શૈલીમાં લખે છે કે ચિતરે છે.

વૈદિકયુગની વાત કરીએ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શુદ્રોની પરિસ્થિતી, ભોજન, સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ, બાહ્ય વિવાહ, આર્ષ વિવાહ, દૈવ વિવાહ, પ્રજા પત્યવિવાહ, ગાંધર્વ વિવાહ, આસુર વિવાહ વગેરે આંઠ પ્રકારના વિવાહોના ઉલ્લેખ છે, આમ, જેવો સમાજ અને તેની પારદર્શક્તા તેવું સાહિત્ય જોવા મળે છે.

આપણો વિચાર ઇન્દ્રિયોને સ્પર્શે છે, અને ઇંદ્રિયોના સંવેદનો વાસ્તવમાં માણસના જીવનમાં વિચારણા સ્વરૂપે પ્રગટે છે. સંકેતોની ઘટમાળ, માનસિક લેવડ દેવડ અને માનસિક ગોઠવણ ઊભી કરે છે. આપણે જીવનમાં કેટલીક બાબતો, વ્યક્તિઓ કે પરિસ્થિતીથી સભાન થઈએ છીયે ત્યારે તેનો પ્રભાવ વ્યક્તિના વર્તનને પ્રજ્વલિત કરે છે, દ્રઢ કરે છે. સાહિત્યમાં પણ કઈંક આવું જ છે. વ્યક્તિના સક્રિય મનોવ્યાપારો અને વિચારક્રિયાને આધારે સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, સંગીત, કલા,વીજ્ઞાન, યંત્ર કે સ્થાપત્યનો વિકાસ

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

થાય છે. આવા વિચારો જ સાહિત્યનો માળો ગૂંથે છે. જેમાં તર્ક, વાસ્તવિકતા, તાર્કિકતા, પૂર્વાનુભાવોનું તડમેડ રહેલું છે.

સંદર્ભ

(1) એમ,એ,ચોયા. (2012). પ્રથમ આવૃત્તિ, ''માનસશાસ્ત્રના વિચારકો'', સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

(2) કાનાવાલા, એસ.સી. (1996). પ્રથમ આવૃત્તિ, ''મનોવિજ્ઞાનના કર્ણધારો'', ગુર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ.

(3) ફાકર, ધીરુભાઈ. (2006) પ્રથમ આવૃત્તિ, "અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકસરેખા આધુનિક અને અનુઆધુનિક પ્રવાહો'', ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

(4) ડૉ.નરેશ.શુક્લ. (2014) પ્રથમ આવૃત્તિ, "સાહિત્ય માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ સંદર્ભ", ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન અમદાવાદ, પાનાં ન.40 થી 91

(5) પન્નાલાલ. પટેલ. (1940). પ્રથમ આવૃત્તિ, "વળામણાં" એ/2, ન્યુ અસ્મિતા એપાર્ટમેન્ટસ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

(6) વ્યાસ, કે.બી. (1966). પ્રથમ આવૃત્તિ, "આધુનિક મનોવિજ્ઞાનનો ઐતિહાસિક પરિચય", ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

(7) શાર્ડ, સુમન. (1988). પ્રથમ આવૃત્તિ, "સાહિત્યમાં આધુનિકતા", પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પાનાં ન. 3 થી 6.

(8) હરકિશન, મહેતા. (1970). પ્રથમ આવૃત્તિ, "પીળા રૂમાલની ગાંઠ," પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ, લાભ ચેમ્બર્સ,

(9) હસિત, મહેતા. (2012) પ્રથમ આવૃત્તિ, "સાહિત્ય સામયિકો", કાવ્ય પ્રિંટર્સ, અમદાવાદ, પાનાં ન.6 થી 13

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરૂપણ

(જોસેફ મેકવાન અને દલપત ચૌહાણની પ્રતિનિધિ નવલકથાના સંદર્ભે)

પ્રજાપતિ ભારતીબેન રમેશભાઈ

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા,

મણીબેન એમ.પી.શાહ મહિલા આર્ટસ કોલેજ, કડી

જીતેન્દ્રસિંહ ડી. વિહોલ

ઇતિહાસ વિભાગ,

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા,

મણિબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

‘દલિત’ શબ્દ આધુનિક છે જેના માટે ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકરે બહિષ્કૃત અને અછૂત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો.અમેરિકામા‘નીગ્રો’ની મુક્તિ માટે બનેલા આ ‘બ્લેકપેન્થર’ની પ્રેરણા દ્વારા ‘દલિત પેન્થર’ની સ્થાપના થઈ અને ત્યારથી ‘દલિત’ શબ્દ ઝડપથી પ્રચલિત બન્યો છે.ભારતીય ભાષા સાહિત્યમા કદાચ મહારાષ્ટ્રના મરાઠી સાહિત્યમા પ્રથમ દલિત સાહિત્યનું આંદોલન શરૂ થયું જેનો પ્રભાવ ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ પડ્યો દલિતોમા જાગૃતિ આવીપોતાના ઉપર થઈ રહેલા અન્યાય સામે દલિત લેખકોનો વિદ્રોહ ભભુકવા લાગ્યો.જે સૌ પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યમા પદ્ય સ્વરૂપની કાવ્ય રચનાઓમા થયોતેમજ અલગ-અલગ સામાયિકોમા દલિત સંવેદના વ્યક્ત કરતી કવિતાઓ પ્રગટ થવા લાગી જાગૃત દલિતો દ્વારા વર્તમાનપત્રોમા તેમજ દલિત સામાયિકોમા લેખો દ્વારા દલિતોની વ્યથા,વિષાદ અને આક્રોશ પ્રગટ થવા લાગ્યા હતા.

ગુજરાતી દલિત નવલકથાની વાત કરીએ તો દલિત અને અદલિત એવા બન્ને પ્રકારના લેખકો દ્વારા નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.તેમજ દલિત સર્જકો પાસેથી અદલિત નવલકથાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.દલિત સર્જક જોસેફમેકવાન પાસેથી ‘આંગળિયાત’, ’લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા’, ’અપરાધ’, ’માવતર’ જેવી અનેક દલિત નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.અને તેના દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના શ્રેષ્ઠ દલિત સાહિત્યકાર અને તેની સાથે-સાથે સામાજિક કાર્યકર અને સંનિષ્ઠ કર્મશીલ રહ્યા છે.

ખેડા જિલ્લાના ઓડ ગામમા દલિત ઘરમાં જન્મેલા અને શોષિત સમાજમા ઊછરેલા જોસેફ મેકવાને પોતાના દલિત સમાજની વેદનાનો અને સવર્ણ સમાજના વલણનો જાત અનુભવ છે જે તેમના સર્જનમા આક્રોશપૂર્વક પ્રગટ થયો છે.તેમના સર્જનમા ચરોતરનો સમાજ અને તેની લોકબોલીનો સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે. તેમા પણ ખાસ કરીને ચરોતરના દલિત સમાજને અને તેમની લોકબોલીને પ્રગટ કરે છે.જોસેફ મેકવાનની આ પ્રથમ નવલકથા ‘આંગળિયાત’ જે ક.મા.મુનશીની જન્મ શતાબ્દી નિમિતે

યોજાયેલી નવલકથાની સ્પર્ધામા રૂપીયા દસ હજારનું ઈનામ પ્રાપ્ત કરે છે.કોઈ લેખકને તેની પ્રથમ રચનામા આવુ સર્વોચ્ચ બહુમાન પ્રાપ્ત થાય છે તે મહત્વની ઘટના કહી શકાય.જેમા જોસેફમેકવાનની નવલકથા 'આંગળિયાત' અને તેને મળેલ પારિતોષિકનું ગૌરવ છે.

'આંગળિયાત' નવલકથાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતા શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું કે''તમે 'આંગળિયાત'ને ઉજાગર કરતા નથી 'આંગળિયાત'તમને ઉજાગર કરે છે ગુજરાતી કથા-સાહિત્ય પ્રવાહમા એક વિશિષ્ટ રચના આવે છે એટલું જ ગુજરાતને મળ્યું છે એમ નહી,એક વિશાળ સહાનુકમ્પાવાળોસમજદાર માનવી આ ભાષા બોલીઓની વચમાં હરતો-ફરતો જોવાનું ભાગ્ય સાંપડે છે ને હૈયાધારણ મળે છે''

'આંગળિયાત નવલકથા ૨૫ (પચ્ચીસ) પ્રકરણમાં વિભક્ત થયેલી નવલકથા છે નવલકથાનો પ્રારંભ વહેલી સવારના મળસ્કેથી થાય છે ટીહો વહેલો ઊઠયો છે અને અંતમા પત્ની વાલીના કલેશ-કંકાશને કારણે ટીહો નરકની વેદના વેઠતા-વેઠતા મૃત્યુ પામે છે તેથી તેની મિલ્કતના વારસદાર આંગળિયાત એવો ગોકળ બને છે.ગોકળ પણ સાચો પુત્ર બનીને ગામમાં હાઇસ્કુલ બંધાવવા માટે ટહેલ નખાતી હતી કે જે રૂપીયા પાંચ હજાર એકનું દાન કરે તેના નામની આરસની તખ્તી મૂકવામાં આવશે તેથી દૂર ઊભેલા ગોકળે રૂ.સાત હજારને એક આપીને નામ લખાવે છે ''ટીસાભાઈગોપાળભાઈપરમાર''ને નવલકથા પૂરી થાય છે.

૧૯૩૫થી ૬૦ સુધીના અઢી દાયકાની આ કથામાં સામાજિક અન્યાય અને ઉવેખાયેલી એક જાતિ પ્રત્યેના સંપન્ન સવર્ણોના હાડોહાડ દ્વેષનો પણ ચિતાર છે જેમા ''એક આથમી ગયેલી સંસ્કૃતિ અને સાયાસપણે વિસારે પાડવામાં આવી રહેલા સામાજિકાની વાત છે આંગળિયાત એ સમાજ વ્યવસ્થાની પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો આ પ્રયાસ નથી,પણ એમા રહેલ સત્વશીલતાના પુરસ્કારનો ઉદ્દેશ છે'' ગામડામાં કચડાયેલી જાતિઓને મુંગે મોએ અત્યાચારો સહન કરવાના,એ સત્યઘટનાઓનો વિસ્તાર આ નવલકથામા કર્યો છે.ઉપેક્ષિત જીવન જીવતા આ દલિત સમાજના લોકોનું માનસ એટલું ડરપોક અને ભયગ્રસ્ત છે કે ઉજળિયાત કોમના માથાભારે લોકો દલિત સમાજની સ્ત્રીની લાજ લુંટે,તેની છેડતી કરે તો તેની સામે હરફ પણ ન ઉચ્ચારવો બધુ સહન કરવાનું અને જીવનભરવેઠવાનું જ પરંતુ તેમા ટીહા જેવા નિડર અને બહાદુર દલિત યુવાનો પણ છે જે તેનો વિરોધ કરી,સામનો કરે છે પરંતુ અન્ય દલિત સમાજના લોકો ટીહા જેવાને મદદ કરતા નથી

કસ્બાના બજારમાં હરાજી સમયે હરાયો બનેલો આખલો ધસી આવે છે ત્યારે ટીહા અને વાલાનું ગજિયું આખલાના શિંગડાંમા ભરાઈ ગયેલું જેમા વાલાથી હાથની પકડ તો તરત છુટી ગયેલી પરંતુ ટીહાએ છેડો ઝાલી રાખેલો અને આખલાને વશમા કર્યો ત્યારથી ટીહાના નામનો સિક્કો પડી ગયો હતો કે "ભડ આદમી ખરો બા'દુર, માટી માર માણહ" અને તેથી ગમે ત્યારે કોઈનો ડર રાખ્યા વગર જતો આવતો.પરંતુ એક દિવસ શીલાપુર ગામમા ટીહો હરાજીનો ધંધો પૂરો કરીને નીકળવા જાય છે ત્યા જ ફટાક કરતો ફડાકો થાય છે ત્રાંબાના દેગડા ઉપર મુકેલુ માટલું લઈ જતી પનિહારીનું માટલું ફૂટી ગયું અને માટલાના પાણીથી

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

તેનું આખુ શરીર ભીંજાઈ ગયું હતુ. તે બોલે છે “નેંધણીયાચીઈમાએ તન આવો મેશાળો પેદા કર્યો?’’ ત્યાં તો સામેના ઓટલા ઉપરથી એક માણસ ઊભો થયો અને ‘મોઢું હંભારીને બોલ્ય....સા....ફરેલ!” અને તે યુવતીના ભીના દેહને નિરખી રહે છે.એ જ સમયે ટીહો એ યુવતીની મદદે પડખે આવીને ઊભો રહે છે અને એ યુવતીની છડેછોક છેડતી કરનાર મેઘજી પટેલના નપાવટ છોકરા નાનિયાને સારી પેઠે પડકારે છે અને માથાભારે તત્વોની પરવા કર્યા વિના મદદે જાય છે.

ટીહો જયારે ચોરા આગળ હરાજી લઈને બેસે છે ત્યારે હરાજી શરૂ થાય તે પહેલા જ ગામનો મુખી તેને તુંકારે બોલાવે છે છતાં ટીહો પ્રેમથી,નરમાશથી તેનો જવાબ આપે છે પરંતુ મુખી જયારે એમ કહે છે કે મફતમાં બે મણ મોદય આપવી પડશે ત્યારે ટીહો મફતમાં બે મણ મોદય આપવાની ના પાડે છે.એટલે મુખીને પોતાનુ આ અપમાન લાગે છે અને ટીહાની આ રાઈ ઉતારવી જોઈએ એમ નક્કી કરીને મુખીએ ડંડો ઉગામીને ટીહા તરફ જઈને ફેંકે છે. પરંતુ ખેંચતાણમાં મુખી મોભેર પડે છે.અને તેના આગળના બે દાંત તૂટી જાય છે,લોહીલૂહાણ થઈ જાય છે. પછી તો આઠ-દસ મુખીના માણસો ટીહાને ઘેરી વળે છે, ચારેબાજુથીડંડા અને ગડદાપાટુંથી અધમુઓ કરી નાખે છે અને બાકી હતુ તે ચોરામા બેઠેલા બે પોલીસ ટીહાને ચોરામાં ઘસડી જઈને મારે છે. ટીહાને નાક, કાન અને મોમાંથી લોહી નીકળે હતુ. આંખોના પોપચા ફૂલી ગયેલા અને શરીર બેઠા મારને કારણે સુજી ગયું હતું. સાંજ સુધીમાં ટીહો ભાનમાં ન આવ્યો તેથી તેને દવાખને લઇ જવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. પરંતુ ધર્માદા દવાખાનાના ડોકટર આ મારામારીનો કેસ છે.એમ કહીને સારવાર કરતો નથી અને ખેડા કે આણંદની સરકારી હોસ્પિટલમા લઇ જવાનું કહે છે.જો કે લોહીલુહાણ હાલતમાં આવેલા ટીહાને ગોકુળ, કંકુ વગેરે તેને ઘેર લઈ જાય પરંતુ તેની ખબર-અંતર પૂછવા માટે દલિત સમાજના પુરુષો આવવાને બદલે પોતપોતાના ઘરમા સવર્ણોના ડરને કારણે ભરાઈ રહે છે.નહીતરએંસીખોરડાના વણકર દલિતનો મહોલ્લો આ મુઠ્ઠીભર સવર્ણોથી ડરતો અને ગભરાતો કેમ હશે? પરંતુ તેના કારણોમા સવર્ણો પાસે રૂપીયા છે,પોલીસખાતુ તેમના હાથમાં છે અને એટલે જ તો જયારે સવર્ણ લોકોના હુમલાથી મરણતોલ ઘવાયેલા ટીહાને કોઈ સરકારી દવાખાનામાં સારવાર ન મળી રહે અને ટીહો સારવાર વગર કમોતે મૃત્યુ પામે એવો પાક્કો બંદોબસ્ત ડેલાવાળા સાહેબની ઉપરના સ્તરેથી આવેલ સૂચનાને આધારે થાય છે.

આઝાદી પછીના વર્ષોમા પણ રાજકારણમા ટોચના સત્તાસ્થાને બેઠેલા ડેલાવાળા જેવા મંત્રીઓ, તેમના દોરીસંચાર પ્રમાણે દલિત,શોષિત સમાજના લોકોને રંજાડતારામલા જેવા અસામાજિક તત્વો, છત્રછાયામા રહેલા સરકારી પોલીસતંત્રના ગઠબંધન વગેરેને કારણે હરિજન, વણકર, ચમાર, સેનમા વગેરે જ્ઞાતિઓનો બનેલા દલિત સમાજ આજની સમાજ વ્યવસ્થામા અત્યાચાર, અન્યાય, શોષણ વગેરે અનિષ્ટોની યાતનાઓ અને ઉપેક્ષા-અવહેલનાની વીતક વેઠીને આંગળિયાતની જેમ સ્વમાનવિહોણી જેવી સ્થિતિમા જીવન જીવે છે. આ પ્રકારની પરીસ્થિતિનો સામનો કરવાની હિંમત વાલજી અને ટીહા જેવા ખમીરવંતા સપૂતો છે પરંતુ તેને તેની કિંમત ચૂકવવી પડે છે અને તે યજ્ઞવેદીમા હોમાય જાય છે.

કથાના કેન્દ્રમાં રત્નાપુર, શીલાપુર, કેરડિયા જેવા ગામો અને ત્યાં વસતા લોકો,તેના સામાજિક સંસ્કૃતિક જીવનને નિરૂપણ કરતી આ નવલકથામા સત્ય ઘટનાત્મક એવી દસ્તાવેજી સામગ્રી ઘણી છે.

દલિતોની ઉપેક્ષિત સ્થિતિને લેખકે પ્રતીકાત્મક રીતે આલેખી છે કોઇપણ કારણથી દલિત સમાજની સ્ત્રી પોતાના પ્રથમ પતિને છોડીને બીજા પુરુષ સાથે વિવાહ કરે તો પોતાના બાળકને પણ સાથે લઈ જાય તે બાળકને 'આંગળિયાત' કહેવાય જે હંમેશા ઉપેક્ષિત બનીને રહે છે તેવી રીતે દલિતોની સ્થિતિ પણ એ આંગળિયાત જેવી છે તે બતાવે છે.

વણકર સમાજની ખમીરવંતીનારીની કરુણ કથા "મારી પરણેતર" નવલકથામાં પ્રગટ થાય છે. કથા નાયિકા ગૌરી સામાજિક રિવાજ બાળલગ્નનો ભોગ બને છે.તેનો પતિ કુરૂપ અને કાપુરુષ છે.તેથી નવલકથાને અંતે નાયિકા ગૌરી ઝેર પીને જીવનનો અંત લાવે છે. પુરૂષપ્રધાન સમાજમાં નારી ઉપર અત્યાચારો થાય છે. તેમાં પણ દલિત દલિત સમાજ દ્વારા જ દલિત નારીનું શોષણ થાય છે.

"મનખાની મિરાત" નવલકથા પછાત ગણાતા નીચલા ઘરના સમાજમાં ઉછરેલી ગુણવંતી પોતાના ખાસ કોઈ દોષ વિના પણ યાતનાઓ સહન કરે છે. જેનું હ્રદયદ્રાવક આલેખન જોવા મળે છે. દલિત સમાજની ખમીરવંતી નારીની કરુણ કથા આ નવલકથામાં આલેખાયેલી છે. જેમાં એક સ્ત્રીએ જીવનના અંત સુધી સહન કરેલ શારીરિક, માનસિક યાતનાઓને પ્રગટ કરે છે.

દલિત સાહિત્યના વિકાસમાં કવિ, વાર્તાકાર નવલકથાકાર, નાટ્યકાર દલપત ચૌહાણનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. મલક, ગીધ, ભળભાંખળા વગેરે નવલકથાઓ દ્વારા દલિત સમાજને પ્રગટ કરે છે.

"મલક" દલિત સમાજનાં અન્ય વર્ગો સાથેના સામાજિક,આર્થિક સમ્બન્ધોનું નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે. જેમા દલિત યુવાન ભગાને હઠા ચૌધરીની પત્ની સંતોક સાથેના અનેતિક સમ્બન્ધને કારણે દલિતોને ગામ છોડીને હિજરત કરવી પડે છે એ ઘટના કેન્દ્રસ્થાને છે.તો સામે સવર્ણ સમાજનાં નરસંગ જે છગનની પત્ની ઉપર બુરી નજર નાખે, ભગતની શિવી ઉપર મુખી દ્વારા બળાત્કાર, મનાની બહેન સૂરજ ઉપર બળાત્કાર કરીને તેને મારી નાખનાર માનસંગ જેવા અનેક દલિત સમાજ ઉપર ત્રાસ ગુજારે છે પરંતુ દલિત સમાજ તેની સામે કશું જ કરી શકતો નથી બસ માત્ર સહન જ કરે છે અને છતાં આ લોકો હળવાકુલ રહે છે.

"મલક" નવલકથામાં લેખકે દલિત સમાજની પોતાની જે કેટલીક મર્યાદાઓ છે તે બતાવતા નથી અન્ય સમાજનાં લોકો દારૂ પીવે,ઝઘડાઓ કરે, હઠાની વહુ સંતોક ભગાને પટાવે છે પરંતુ આ બધાની સામે વણકરવાસમાં કોઈ બુરાઈ લેખક બતાવતા નથી

ઇસો અને દિવાળી નામના પાત્રો લઈને દલપત ચૌહાણ "ગીધ" નામે નવલકથા આપે છે. અસ્પૃશ્ય એવી મિયોર જ્ઞાતિના ઈસાને સવર્ણ ખેડૂત સમાજની યુવતી દિવાળી સાથેના સમ્બન્ધને કારણે દલિત સમાજ ઉપર અત્યાચાર થાય છે જો કે ઈસાને દિવાળી ચાહે છે આ દિવાળી શરીર ભૂખી છે તેથી તો છનાજી ઠાકોર સાથે શારીરિક સમ્બન્ધ બાંધે છે પરંતુ એજ સમયે ઈસો ત્યાં દેખાય તેને કારણે માવજી અને તેનો દીકરો ઈસાને ઝૂડી નાખે છે પરંતુ તેની સામે ઈસો કશું જ કહેતો નથી છેલ્લે ઈસાની હત્યા થાય છે. અહી

લેખક ઈસાના પાત્ર દ્વારા દલિત સમાજની પીડા-વ્યથા વ્યક્ત થાય છે.ઈસાથી દિવાળીને ભૂલથી અડાય નહી, હળને, પાણીને સ્પર્શ ન કરી શકાય, તળાવમાં ઢોરને નાવાની છુટ છે પરંતુ ઈસાથી નાહી ન શકાય દલિત સમાજને તો મરેલી ભેંસને કાપીને તેના માંસના ભાગ પાડવા વગેરે દ્વારા દલિત સમાજની ભૂખ અને ગરીબાઈને પ્રગટ કરે છે અહી ગીધનો પ્રતીકાત્મક ઉપયોગ કરીને તેના દ્વારા જે રીતે ગીધ મરેલા ઢોરનું માંસ ખાય છે તેવી રીતે દલિત સમાજ પણ ભૂખ અને ગરીબાઈને કારણે મરેલા ઢોરનું માંસ ખાયને પોતાની ભૂખ મીટાવે છે.

"ભળભાંખળુ" એ દલિત સમાજનાં માણસની ન કહી શકાય તેવી વેદના-સંવેદનાઓને રજુ કરતી નવલકથા છે. આઝાદી પૂર્વેના ૨૦ મી સદીના બીજા દાયકાના ગાયકવાડી રાજ્યના એક અંતરિયાળ વિસ્તારના ગામડામાં સવર્ણ અને દલિત સમાજની પરિસ્થિતિને રજૂ કરે છે જ્ઞાતિના ભેદભાવ વિના નિશાળમાં ભણવાનો કાયદો હોવા છતાં દલિત જ્ઞાતિનો વાલો પોતાની દીકરીને નિશાળમાં દાખલ કરવી શકતો નથી, ભણાવી શકતો નથી. ગામનો મુખી, પુજારી, શિક્ષક, ઠાકરડા વગેરેના વિરોધ અને કાવાદાવાથી વાલાની દીકરી ભણી શકતી નથી. વાલાનો વિરોધ ગામ લોકો કરે અને વણકરવાસ ઉપર પથ્થરો ફેંકાય ત્યારે વણકરવાસના લોકો જ વાલાનો વિરોધ કરે છે. અહી જો દલિત સમાજ સંગઠિત હોત, સમગ્ર દલિત સમાજ એક થઈને સવર્ણો સામે વિરોધ કર્યો હોત તો કદાચ એ અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરી શક્યા હોત. ભણવાનો, શિક્ષણ લેવાનો અધિકાર માત્ર સવર્ણ સમાજને જ છે દલિત સમાજે તો ગુલામદશામા રહીને મજુર બની સવર્ણોને ત્યાં કામ જ કરવાનું હોય એવી માનસિકતા સવર્ણ સમાજની છતી થાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

૧-આંગળિયાત (નવલકથા)-જોસેફ મેકવાન (૧૯૮૭)

૨-કથાયન –બાબુ દાવલપુરા (પ્રથમ આવૃત્તિ- ૨૦૦૯)

૩-અ.ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ-રમેશ ત્રિવેદી (૨૦૦૬)

૪-ગુજરાતના સાહિત્યકાર-રત્નો-બેચરભાઈ પટેલ (૨૦૦૯)

૫-અ.ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ (આધુનિક અને અનુઆધુનિક યુગ)-પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ (૨૦૧૦)

૬–ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની રૂપરેખા-સંપા.ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ (પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૮)

૭-ગ્રામજીવનની સાઠોતરી ગુજરાતી નવલકથા-કેસર મકવાણા(બીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૬)

૮-ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય:સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા-સંપા.મોહન પરમાર,હરીશ મંગલમ (પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૧)

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સંબંધિત સાહિત્યના સ્ત્રોત

પટેલ નિતાબેન સી.

પીએચ. ડી. શોધાર્થી

હેમચંન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

ડૉ. ભગવાનભાઇ કે. ચૌધરી

માર્ગદર્શક

શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટસ કૉલેજ, સતલાસણા

પ્રસ્તાવના

સંશોધન ક્ષેત્રમાં સંદર્ભ સાહિત્યનો અભ્યાસએ મહત્વનું પગથિયું છે તે સંશોધન સમસ્યાની વિસ્તૃત સમજ આપે છે. સમસ્યા વિકાસ માટે અને સંશોધન યોજનાની સૂઝ માટે સાહિત્યની સમીક્ષા કરવી અત્યંત જરૂર બને છે. આ વિષયમાં સંશોધન કરતા પહેલાં સંશોધકે પૂર્વે થયેલા સંશોધનનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. પહેલા થયેલા સંશોધનમાં કોઇપણ પ્રકારની અપૂર્ણતા રહી ગઇ હોય તો તે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પૂર્ણ કરવી પડે છે. જે વિશયમાં સંશોધન કરવા ઇચ્છતો હોય તે વિષયના પૂર્વે થયેલા સંશોધનનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી આવશ્યક માહિતી અને માર્ગદર્શન મળે છે.

કોઇપણ ગ્રંથાલય માંગના સંદર્ભે બધી જ ગ્રંથાલય સામગ્રી વસાવી શકે નહિ તેને સમય, નાણાં શક્તિ અને સ્તળની મર્યાદા હોય છે એટલે જ આજના આધુનિક યુગમાં કોઇપણ ગ્રંથાલય એકલુ ઊભું રહી શકે નહી તેને ગ્રંથાલય સેવા અને કાર્ય માટે અનેક કક્ષાએ સહકાર સાધવામાં આવે છે. 'સહકારનો' સામાન્ય અર્થ છે. સમાન ધ્યેયની પ્રાપ્તી માટે ભેગા મળી કાર્ય કરવું. તેવીજ રીતે કોઇપણ સંશોધકે સંશોધન કરવા માટે સાહિત્યની સમીક્ષા કરવી જરૂરી હોય છે. જેથી પૂરક વિષયમાં પહેલા થયેલ સંશોધનનો સહકાર લેવાથી સંશોધકનું સંશોધન સરળ બને છે. મુંઝવણો દુર થાય છે અને સંશોધકમાં નવિન વિચારવાની પ્રેરણા મળે છે.

સંબંધિત સાહિત્યની વ્યાખ્યા

"સંશોધક પોતાના અભ્યાસની યોજનાની વિગતો તૈયાર કરતાં પહેલાં પોતાની સંશોધન સમસ્યા અંગે શું લખાયેલુ છે તે જાણવા માટે સાહિત્યની ઊંડી તપાસ કરે છે તે માટે નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો અને અન્ય સંશોધન અભ્યાસોના અહેવાલોનું વાચન કરે છે. આ વાચનને 'સાહિત્યની સમીક્ષા' કહે છે."[૧] – મેકલિન અને શૂમેકર

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષાએ ચોક્કસ વૈજ્ઞાનિક યોજનાનો ઉપયોગ કરીને નક્કી કરેલી સમસ્યાના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ય તમામ સાહિત્ય પ્રાપ્ત કરી તેના સઘન રીતે કરેલા મૂલ્યાંકન અને સંયોગીકરણની પ્રક્રિયા છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સંબંધિત સાહિત્યનું મહત્વ

સંશોધનની સમસ્યાની પસંદગી કરવા માટે સંશોધન ક્ષેત્ર ખેડાયેલા કાર્યનું અવલોકન કરવું સંશોધક માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. માહિતીના અખૂટ સ્ત્રોતમાંથી સંદર્ભ સાહિત્યનું ચયન કરી તેનો સઘન અભ્યાસ કરવો અને તેની સમીક્ષા દ્વારા પોતાની અખૂટ ભંડારમાંથી પોતાનો શું ઉપયોગી છે તે જાણવા માટે સંદર્ભોના સંદર્ભોના સ્વરૂપનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે. સંબંધિત સાહિત્યનું મહત્વ નીચેના મુદ્દાઓ પરથી વધુ સ્પષ્ટ થઇ શકે છે.

- પૂર્વ થયેલા સંબંધિત વિષયના સંશોધન ઉપરથી પોતાના સંશોધનમાં સુધારો લાવી શકાય છે.
- સંશોધન સમસ્યાની વિસ્તૃત જાણકારી મળે છે. જેના દ્વારા વિચાર, વિષયવસ્તુ તેમજ પરિકલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે.
- સંશોધક પપોતાના તારણોને અન્ય સંશોધકના તારણો સાથે તુલનાત્મક રીતે સાબિત કરવામાં ઉપયોગી બને છે.
- આરંભેલ અભ્યાસ માટે કઇ પ્રવિધિ, પ્રયુક્તિ સૌથી વધુ સાનુકૂળ બનશે તેની સમજ પડે છે.
- માહિતી એકત્રિત કરવા વિવિધ સાધનો માંથી અસરકારક સાધન કયું રહેશે તેનો પૂર્વ થયેલા સંશોધનથી ખ્યાલ આવે છે.
- અગાઉ થઇ ગયેલા સંશોધન કાર્યમાં રહી ગયેલી કચાસો, ક્ષતિઓ, ઉણપો દૂર કરવામાં અને સંશોધનમાં થતું પુનરાવર્તન અટકાવવા સંબંધિત સાહિત્યનો અભ્યાસ મદદરૂપ થઇ શકે છે.

સંબંધિત સાહિત્યના સ્ત્રોત

કોઇપણ સંશોધન કરતા પૂર્વે અગાઉ થયેલા સંશોધનનો અને તે વિષયના વિવિધ સ્ત્રોતોનો અભ્યાસ કરીને સંશોધક આવશ્યક માહિતી એકત્રિત કરે છે. સમસ્યાને સરળ બનાવવા માટે કેટલાક મહત્વના સાહિત્યને નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે.

(૧) ગ્રંથાલય

ગ્રંથાલયમાં વસાવેલ વાંચનસામગ્રી સંબંધિત સાહિત્ય શોધ માટે સૌથી અગત્યનો સ્ત્રોત છે તે મુદ્રિત તેમજ અમુદ્રિત સ્વરૂપે ગ્રંથાલયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨) માહિતી કેન્દ્રો

પુરોગામી સાહિત્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે માહિતી કેન્દ્રો મહત્વનું માધ્યમ બને છે. જેમાંથી સારલેખો અને અન્ય ભાષાઓના પ્રલેખો માતૃભાષાના અનુવાદ રૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે.

(3) ઇન્ટરનેટ

ઇન્ટરનેટ દ્વારા ઘેર બેઠા વિશ્વદર્શન કરી શકાય છે. તેના માધ્યમથી વિશ્વના કોઇપણ સ્થળે પડેલુ સાહિત્ય તાત્કાલીન સોસિયલ મિડીયા દ્વારા મેળવી શકાય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

(૪) વેબસાઇટ

સામાન્યતઃ તમામ સંસ્થાઓ પોતાની વેબસાઇટ દ્વારા પોતાના સંદર્ભ સાહિત્યનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરે છે તે કારણે વેબસાઇટ સમીક્ષા સ્રોત સ્વરૂપે મુખ્ય માધ્યમ બની રહ્યું છે.

(૫) સામયિકો

અસ્તિત્વમાં આવતું નવીન જ્ઞાનનું સર્જન, સમકાલીન સંશોધન અહેવાલોના સાર સંક્ષેપ તેમજ શોધ વગેરેનું જ્ઞાન સામયિકમાં પ્રગટ થાય છે. મુદ્રિત સંદર્ભ સાહિત્યની સરખામણીમાં સામયિકોમાં પ્રકાશિત થતું સંદર્ભ સાહિત્ય ઉચિત અને અદ્યતન માહિતીનું સ્રોત બની રહે છે.

(૬) સંબંધિત પુસ્તકો

વિવિધ વિષયોમાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સંશોધક જે વિષયમાં સંશોધન કરવા માંગે છે તે વિષયને લગતા પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાથી જરૂરી માહિતી મળે છે અને યોગ્ય સમસ્યા નક્કી કરી શકાય છે.

(૭) સમાચાર પત્રો

સમાચાર પત્રોમાં રોજ-બરોજની વિવિધ અને વિશિષ્ટ ઘટનાઓ વિશેની તેમજ નવિન શોધો વિશેની અદ્યતન માહિતી આપવામાં આવે છે. સમાચારપત્રોની પૂર્તિઓમાં આવતા વિવિધ વિષયના લેખોમાંથી સંશોધક તેના વિષયને લગતી માહિતી મેળવી શકે છે.

(૮) સર્વેક્ષણ

સરકારી કે અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ સમસ્યાઓ ઉપર સર્વેક્ષણ કરવામાં આવતા હોય છે. આવા સર્વે દ્વારા જે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો ઉપયોગ સંશોધક પોતાના સંશોધન કાર્યમાં કરી શકે છે.

(૯) નિષ્ણાતોનું માર્ગદર્શન

જે તે વિષયના નિષ્ણાતો સંશોધકને મદદરૂપ નીવડે છે તે નિષ્ણાતો જે સૂચનો કે માર્ગદર્શન આપે તેના આધારે સંશોધકને સમસ્યાનું ઘડતર કરવામાં સરળતા રહે છે.

(૧૦) વાડમય સૂચિ

વિષય વાડમય સૂચિમાં જે તે વિષયમાં પ્રકાશિત થયેલ માહિતી સ્રોતોની સૂચિ આપવામાં આવે છે. વિષય વાङ્મય સૂચિના ઉપયોગ દ્વારા સંશોધક સંબંધિત સાહિત્ય સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(૧૧) પરિષદ, પરિસંવાદ, કાર્યશિબિરના અહેવાલો

પરિષદ, પરિસંવાદ અને કાર્યશિબિર સ્થાનિક, રાજ્ય, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના હોય છે. જે વિવિધ વિષયો ઉપર યોજાતા પરિસંવાદો કે કાર્ય શિબિરોમાં થતી ચર્ચા વિચારણાના અહેવાલો પ્રકાશિત થતા હોય છે.

(૧૨) અગ્રંથ અને ગ્રંથેતર સામગ્રી

અદ્યતન ટેકનોલોજીના વિકાસની સાથે અગ્રંથ સામગ્રી કે ગ્રંથેતર સામગ્રી પણ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થવાથી સંશોધનકર્તા તેના સંશોધન કાર્ય માટે તેમાંથી જરૂરી માહિતી ખૂબ જ ઝડપથી મેળવી શકે છે. ઇ-બુકસ, ઇ-જર્નલ્સ વિવિધ વિષયના ડેટાબેઝ તથા ઇન્ટરનેટના માધ્યમ દ્વારા સંશોધક અદ્યતન માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ઉપસંહાર

આજના ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીના યુગમાં ઇન્ટરનેટને અવગણવું પણ શક્ય નથી. જુદા જુદા દ્રષ્ટિકોણથી અનેક પ્રકારની માહિતી વેબસાઈટસ ઉપલબ્ધ છે. જેમાંથી પણ સંશોધકોને પોતાને ઉપયોગી માહિતી ઝડપથી મળી રહે છે. આથી સંબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષા ના વિવિધ સ્ત્રોતોના અવલોકનમાં તેનો સારાંશ કે અન્ય માહિતી વેબસાઈટ માંથી પણ મેળવવામાં આવે છે

સંબંધિત સાહિત્યનું અવલોકન સંશોધકને પોતાને માટે તો મહત્વનું તો છે જ, સાથે એવા ભવિષ્યના ઉપયોગકરતૉઓ કે જે આ જ વિષયમાં વધુ અભ્યાસ કરવા માંગે છે અને સંશોધકે હાથ ધરેલા સંશોધનમાં પૂર્વ થયેલા સંશોધનથી તે કઈ રીતે જુદૂં પડે છે તેનું પણ માર્ગદર્શન મળી રહે છે.

સંદર્ભસૂચિ

- ઉચાટ, ડી. એ. (૨૦૧૨), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, રાજકોટઃ પારસ પ્રકાશન.
- વ્યાસ, પ્રિયાંકીબેન આર. (૨૦૦૯), ગુજરાત અને રાજસ્થાન રાજ્યોના વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયોમાં કમ્પ્યુટરીકરણનો એક તુલનાત્મક અભ્યાસ, અમદાવાદઃ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી.
- ગોહેલ, નિખીલ બટુકભાઇ (૨૦૧૯), મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ સંલગ્ન કૉલેજોનાં ગ્રંથાલયોનો સંગ્રહવિકાસ અને સેવાઓ એક તુલનાત્મક અભ્યાસ, સુરતઃ વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
- પ્રજાપતિ, મણિભાઇ (૨૦૧૦), સંદર્ભગ્રંથો અને ગ્રંથ સંસ્કૃતિ, ન્યુ દિલ્હીઃ સ્ટાન્ડર્ડ પબ્લિકેશન.
- પટેલ, મનુભાઇ જી. (૨૦૧૧), ગ્રંથાલયોમાં માહિતી પ્રત્યાયન ટેકનોલોજી, અમદાવાદઃ પાર્શ્વ પબ્લિકેશન.
- કાનડિયા, પ્રયતકર ખીમજીભાઇ (૨૦૧૩), ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના પ્રવાહો, અમદાવાદઃ ફલેમિંગો પબ્લિકેશન્સ.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરૂપણ

શ્રી ભુલાભાઇ એસ. પટેલીયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ડી. ડી. ચોક્સી કોલેજ ઓફ સેકન્ડ.એજ્યુકેશન, પાલનપુર

પ્રસ્થાવના:-

સાહિત્ય એ સમાજનુ દર્પણ અને જીવનની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિબ છે, એટલે જીવન સાથે સબંધ ધરાવતાં શાસ્ત્રો પણ સાહિત્યમા આવી જાય છે. સાહિત્ય અને સમાજ બંને પરસ્પરના પૂરક હોવાનુ પ્રતીત થાય છે સાહિત્ય અને સમાજને જોડતી કડી સર્જક અને લેખક છે. એટલે કે સાહિત્ય રચનાર સમાજ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિ છે. જેનુ સામાજિકરણ સમાજમાં થયુ છે. સર્જકનો ઉછેર, કુટુંબ, શિક્ષણ, જ્ઞાતિ, આસપાસનુ વાતાવરણ, સ્થળ-કાળ સંદર્ભ વગેરે સર્જનમા મહત્વના છે. સંસ્કૃતિ દ્વારા વ્યક્તિની સર્જનાત્મકતા વિવિધ સ્વરૂપે સમાજમા વ્યકત થાય છે.

દા.ત:- નૃત્ય. સંગીત , ગાયન, લેખનકલા, નાટયકલા, અભિનયકલા વગેરે.

સાહિત્ય અને સમાજનો સંદર્ભ:-

જ્યાં જ્યાં માનવસમાજ વિકસ્યો છે, ત્યાં-ત્યાં સમકાલીન જીવન રહસ્યોનું સાહિત્ય પણ રચાતું રહ્યું છે. સમાજ વ્યક્તિઓની આંતરક્રિયાઓના સાતત્યનુ વ્યવસ્થાતંત્ર છે. તેના આદર્શો, પ્રવૃતિઓ, આકાંક્ષાઓ, આયોજનો વગેરેને વ્યક્ત કે પ્રતિબિબિત કરનારી વ્યક્તિઓની અનુભૂતિના માધ્યમ તરીકે સાહિત્ય સર્જાય છે. હંમેશા સમાજના જીવાતા જીવનના આધારે સાહિત્ય રચાતુ હોય છે.

સાહિત્યની સમાજ ઉપર દિર્ઘકાલિન અસરો થાય છે. સાહિત્યકારો સામાજિક સુધારાઓ કરવા ઇચ્છતા હોય તેથી તેને અનુલક્ષીને તે પોતાની કૃતિમાં વિચારો વ્યકત કરતા હોય છે. લેખકની વિચારધારા તત્કાલીન સંસ્કૃતિનું વ્યક્તિ અને સમાજ ઉપર સાહિત્યના પ્રભાવોનુ અધ્યયન કૃતિના આધારે જ શક્ય બને છે. સાહિત્ય સમાજની અભિવ્યક્તિ છે, પ્રતિબિબ છે, સમાજનુ નિયામક અને પ્રભાવક છે. તે સંસ્કૃતિનું વાહક અને સંરક્ષક પણ છે.

સાહિત્યમા સમાજનિરૂપણ:-

ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ જે આજે પાંચ સો પાંચ સો વર્ષથી જેની કવિતા ગુજરાતના ઘરે ઘરે ગવાય છે, ગામડાના અભણ ગાડા ખેડુતો જેના પ્રભાતિયાનુ રટન કરે છે અને જેનાં સરળ છતા અત્યંત ગહન તત્વભર્યા કાવ્યઓનો રસાસ્વાદ કરવામાં અને કરાવવામાં મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ સદીઓથી આનંદ અનુભવે છે એ નરસિંહ મહેતા ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ ગણાય છે. તેમના પદોમા “વૈષ્ણવજન કોને કહેવાય” એવી વાત કરી છે થોડું વિચારો તો વૈષ્ણવ જનમાં માનવી કયા-કયા દુર્ગુણો ન હોવા જોઇએ, એ વાત કરીને પ્રવર્તમાન દુર્ગુણોની યાદી આપી છે

અખાએ તે સમયે સમાજ અને ધર્મમાં પેસી ગયેલા અનિષ્ટોને પોતાની હૃદયની વેદના દ્વારા ઉઘાડાં પાડયાં. સમાજની કુરૂઢિઓ અને કુરિવાજોને બેઠોક શબ્દોમા અખોડ્યા છે.

"એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ,

પાણી દેખી કરે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન,

એ તો અખા ઘણો ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર કયાંની વાત"

આ પંક્તિઓમાં અખાભગતે એ સમયે ધરમ કરમમાં કઇ-કઇ રીતો પ્રચલિત હતી એનુ વર્ણન તો કર્યું જ છે. પણ આપણે હિંદુ જેટલા ભગવાનને દેખે તે બધા ભગવાનને પૂજા કરે છે એ વાતનો પણ ઇશારો કર્યો છે. તેના દરેક છપ્પમાં એ સમયના સમાજનું દર્શન થાય છે.

ભોજા ભગતે પણ કઠોર શબ્દોમાં સમાજદર્શન કરાવ્યુંજ છે. સાધુસંતોના સ્વાગમાં ધુતારાઓ સમાજનો કેવો ગેરલાભ લેતા હોય તે નીચેની પંક્તિઓમાં દર્શાવ્યું છે.

''જોઇ લો જગતમાં બાવા રે, ધર્યા ભેખ ધુતીને ખાવા,

જ્યાં પ્રેઅમદા ઘણી પાણી ભરે, ત્યાં નિત નિત જાયે નાવા"

મધ્યાકાળના ભકત કવિઓનો યુગ પૂરો થયા પછીના અર્વાચીન સાહિત્યને આપણે દલપત-નર્મદ યુગનું સાહિત્ય કહીએ છીએ . દલપતરામે એ સમયના સમાજનું દર્શન આપણને એમના હળવા કાવ્યો દ્વારા કરાવ્યું છે. "એક શરણાઇવાળો" કવિતામાં આપણને એ સમયના ધનપતિઓ સાંસ્કૃતિક પ્રવ્રુતિઓમાં ધન ન ખર્ચવા કેવા બહાના કાઢતા એ દર્શાવ્યું છે. તો કૂથલીખોર લોકોને "ઊટ કહે આ સભામાં.." કવિતામાં "આપણા અઢાર છે.." કહીને ચીમકી આપી છે. એનાથી પણ આગળ વધીને એ સમયના રજવાડાં કેવા હતા એ વાત "પુરી એક અંધેરી ને ગંડુ રાજા..." કવિતામાં કહી છે.

અર્વાચીનોમાં આધ નર્મદના સમયમાં જ અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી દેશને મુકત કરાવવાની ચળવળનો સળવળાટ તો શરુ જ થઇ ગયો હતો. એની "સહુ ચાલો જીતવા જંગ, બ્યુગલો વાગે.." કવિતામાં આ વાતનો સ્પષ્ટ ઇશારો છે.સમાજમાં પોતાના પ્રદેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવવાની વ્રૂતિનુ પ્રતિબિબ એમની 'જય જય ગરવી ગુજરાત' કવિતામાં જોવા મળે છે.

પંડિતયુગના પુરોધા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની મહાનવલકથામાં આર્યસંસ્ક્રૂતિના મુલ્યોને ફરિ પ્રસ્થાપિત કરવાનું મુનાસિબ માન્યુ. તેમણે પુર્વ- પશ્ચિમનાં શુભ બળોને ઉત્સાહથી આવકાર્ય અને બંને સંસ્કુતિઓની પાવન સરિતાના સંગમનું ચિત્ર રચાયુ આવી વિચારસરણી – મનોમંથનનો પરિપાક તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'

ઉમાશંકર-સુંદરમ યુગ દરમ્યાન સમાજના અનેક ક્ષેત્રોનું પ્રતિબિબ આ સાહિત્યકારોની રચનાઓમાં દેખાય છે. સ્વાતંત્રતાની લડાઇ માટે ફના થઇ જવાની વાતો સ્વતંત્રતાની લડતમાં શહિદ થઇ ગયેલા લોકોની પ્રશસ્તિ, ગરીબ- તવંગર વચ્ચેના અશહ્ય ભેદ સામે આંગળી ચીંધતી અને આક્રોશ દર્શાવતી

રચનાઓ, સમાજ્વાદ પ્રત્યે અંગુલીનિર્દેશ, છૂત-અછૂત પ્રત્યે નારજગી આવા અનેક વિષયોને આવરી લેતી રચનાઓ આ સમયગાળામાં થઇ.

પન્નાલાલ પટેલની પ્રતિભાનો સૌથી બળવાન અને પ્રભાવક ઉન્મેષ તો તેમની જાનપદી નવલકથાઓમાં અને નવલિકાઓમાં છે. 'મળેલા જીવ'એ એમની અત્યંત લોકપ્રિય પ્રણયકથા છે. ગ્રામજીવનના પરિવેશમાં બે ભિન્ન જ્ઞાતિનાં કાનજી અને જીવી વચ્ચે જન્મેલા પ્રણયમાંથી આકાર લેતી કરુણ પરિસ્થિને આલેખતી નવલકથાએ એના લેખકને ઘણી પ્રતિસ્થા અપાવી 'માનવીની ભવાઇ'નવલકથામા કાળુ –રાજુના પ્રણયની આસ-પાસ ગૂથાયેલી હોવા છતાં ગ્રામજીવનમાં માનવીઓના સુખ-દુ:ખ ,તેમના વેરઝેર, રાગદ્વેષ, અને કુટિલ નીતિ રીતિ, તેમના ભોળાપણ, ઉલાસ, અરમાનો અને વિટંબનાઓ , છપ્પનિયા દુકાળમાં કારમી ભૂખમાં એ પ્રજાની નિજી ભાષાના રણકા સાથે આ કથામાં એક વેધક ચિત્ર મળે છે.

રઘુવીર ચૌધરીની કથાત્રયી વાંચતા ઉત્તર ગુજરાતના ગ્રામીણ સમાજનુ આબેહુબ ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. કોઇ એક તાલુકા મથકનો સમાજ અને તેમાં ચાલતી કોલેજ અને તે સંદર્ભમા ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ વિધુત જોષીના 'સરસતી સરસતી તું મોરી માં'નવલકથામાંથી મળે છે.

અમ્રુતલાલ 'ઘાયલ' ની ગઝલમાં મનુષ્યની ખુમારી જોવા મળે છે, 'રસ્તો કરી જવાના'ગઝલમાં મનુષ્યની અડગ ખુમારી વ્યકત થયેલ જોવા મળે છે

'રસ્તો નહિ જડે તો રસ્તો કરી જવાના,

થોડા અમે મૂંઝાઇ મનમાં મરી જવાના'

અપાર મુશ્કેલીઓમાં પણ ઇશ્વર પર શ્રધ્ધા રાખી અડગ આત્મબળથી, દરેક પરિસ્થિતિઓમા રસ્તો કરી જવાના એ આ ગઝલનુ કેંદ્રબિંદુ છે. આ ગઝલમાં જીવનની વિવિધ સ્થિતિમાં કેમ પાર ઉતરવુ એની ખુમારી આ ગઝલમાં બતાવી છે.

ઉપસંહાર:-

સાહિત્ય અને સમાજ એકબીજાના પૂરક છે. જેતે સમય ચાલી રહ્યો હોય તે સમયના સમાજની અસર સાહિત્યમાં જોવા મળે છે જેતે સંસ્કૃતિની અસર પણ સાહિત્યમાં અને સમાજ પર જોવા મળે છે.

સંદર્ભ નોંધ:

૧. સાહિત્યમાં વ્યકત થતો સમાજ: ડો.સંગીતા પટેલ, (ગુજરાતી આત્મકથા, વાર્તા,નવલકથા અને ગાંધીરચિત સાહિત્યના સંદર્ભમા

૨. અક્ષરનાદ 'સાહિત્ય અને સમાજ': દાવડા પી. કે.

૩. 'માનવીની ભવાઇ' પન્નાલાલ પટેલ

૪. સાહિત્ય અને સમાજ: વિધુત જોશી પાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ

૫. 'આઠો જામ ખુમારી' અમ્રુત ઘાયલ

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સમાજવાદી વિચારક જયંતિ દલાલ

પ્રજાપતિ વનિતા મહેન્દ્રભાઈ

પીએચ. ડી. વિદ્યાર્થી

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

જયંતી ઘેલાભાઈ દલાલ, 'અનિલ ભટ્ટ', 'ધરમદાસ ફરદી', 'નિર્વાસિત', 'બંદા', 'મનચંગા' (૧૮-૧૧-૧૯૦૯, ૨૪-૮-૧૯૭૦): નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, અનુવાદક. જન્મ અમદાવાદમાં. પિતા ઘેલાભાઈ 'દેશી નાટક સમાજ' ના સંચાલક હતા તેથી આ ફરતી નાટક કંપનીને લીધે, એમનું પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ વિવિધ સ્થળે થયેલું. ૧૯૨૫માં મૅટ્રિક થઈ ઉચ્ચ-અભ્યાસ માટે ગુજરાત કૉલેજમાં જોડાયેલા, પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાંની સક્રિયતાને કારણે ૧૯૩૦માં બી.એ.ના છેલ્લા વર્ષથી અભ્યાસ છોડયો. એ વખતથી આરંભાયેલી એમની રાજકીય કારકિર્દી, ૧૯૫૬ માં તેઓ મહાગુજરાતની લડતમાં જોડાયા અને પછી ૧૯૫૭માં વિધાનસભાના સભ્ય થયા ત્યારે શિખરસ્થાને પહોંચી અને ૧૯૬૨ માં તેઓ ચૂંટણી હાર્યા ત્યાં સુધી ટકી ને નોંધપાત્ર રહી. અમદાવાદની રાજકીય-સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે, અલબત્ત એક સમાજવાદી વિચારકરૂપે, છેક સુધી સંકળાયેલા રહ્યા. વ્યવસાયે મુદ્રક. ૧૯૩૯થી જિંદગીપર્યંત એમણે પ્રેસ ચલાવ્યું. આ ઉપરાંત જુદાજુદા સમયે ઘણી વૈચારિક ને કલાલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ કરી. 'રેખા' (૧૯૩૯-૪૦) અને 'એકાંકી' (૧૯૫૧) નામનાં સાહિત્ય-રંગભૂમિના સામયિકોનું સંપાદન કર્યું. 'ગતિ' સાપ્તાહિક અને મહાગુજરાત આંદોલન સમયે 'નવગુજરાત' દૈનિક એ બે વિચારપત્રો ચલાવ્યાં. નાટ્યક્ષેત્રે અભિનય અને દિગ્દર્શનમાં સક્રિય રસ લીધો અને દ્રશ્યકલાની શક્યતાઓ પ્રત્યેના વિશ્વાસથી પ્રેરાઈ દિલ્હીના એક અંગ્રેજી ફિલ્મસાપ્તાહિકનું સંપાદન કરવા સાથે 'બિખરે મોતી' નામક ગુજરાતી ફિલ્મનું નિર્માણ (૧૯૩૫) કરવા સુધી પહોંચ્યા. આમ છતાં એમની નોંધપાત્ર સેવા તો સાહિત્યકાર તરીકેની જ રહી. સાહિત્યને એમણે કરેલા પ્રદાન માટે એમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૫૯) અને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલા.

ભીંસમાંથી છૂટવા માટેના પૈસા ભેગા કરવા વલખાં મારે છે ત્યારે એક ક્રાંતિવાદી યુવક કેદી જગુ સ્વમાનભેર જેલ વેઠવાનું પસંદ કરે છે. એની એવી જ અડગ ને ગૌરવવંત માતા પશી ડોશી પણ પુત્રવત્સલતાથી સહેજ દ્વિધામાં જરૂર મુકાય છે પણ વિચલિત થતાં નથી. એક સ્વાર્થી વકીલ ને લોભી વેપારી આ પરિસ્થિતિનો, વચલા માણસો તરીકે ગેરલાભ લે છે. ન છૂટતા કેડીઓને સાથે લઈ જતા ગણતરીબાજ ફોજદાર છેલ્લી ઘડીએ સ્વેચ્છાએ કોઈ સમજદારીથી પ્રેરાઈ જગુને છોડી દે છે એવા લાક્ષણિક અંત સાથે નવલકથા પૂરી થાય છે.

એક જ ભાવપરિસ્થિતિને આલેખતી હોવાથી સુબદ્ધ બનેલી આ લઘુનવલમાં ભાવનાને વિડંબિત કરી મૂકતા સ્વાર્થના મૂળમાં પડેલી એક અવશતાની કરુણતાનું તેમ જ વિભિન્ન મનોદશા પ્રગટાવતાં પાત્રોનું જે આલેખન થયું છે તે જીવનની ઊંડી સૂઝ ધરાવતા લેખકના કૌશલનો પરિચય આપે છે. રંગદર્શી ન

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

બનતાં સ્વસ્થ ને વાસ્તવનિષ્ઠ રહેતી છતાં ઉત્તેજિત કરી શકતી સર્જકની પ્રભાવક ગદ્યશૈલીથી તેમ જ માનવમનની અનેકસ્તરીય ગતિવિધિનો આલેખ ઉપસાવી આપતી એમની વિશિષ્ટ કથનરીતિથી આ નવલકથા એક નોંધપાત્ર સાહિત્યકૃતિ બની છે.

શહેરની શેરી (૧૯૪૮): જયંતી દલાલનો નગરજીવન પરત્વેનાં નિરીક્ષણોનાં ગદ્યચિત્રોનો સંગ્રહ. દોરીબાંધી માનવતાનું સાદ્યંત, નખશિખ, સંપૂર્ણ દર્શન જયાં થાય છે તે શેરીના ઉદભવ ઇતિહાસનું, બહિરંગનું, તેમાં વસતા માનવીનાં માનવતા, લાચારી, કારુણ્ય, સંઘર્ષ આદિનું માનવીય, માનસશાસ્ત્રીય, વીગતભર્યું નિરૂપણ ઘરાળુ ભાષામાં નિબંધ, લેખ અને વાર્તાસ્વરૂપે થયું છે. શેરીનો પીપળો, શેરીના નળ, ઉમરા-ઓટલા, ચાર-ચોકડી, પ્રાણીઓ-જંતુઓ, ફેરિયા, ઉત્સવો-શોક, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા તેમ જ શેરીનું લોકશાસન વગેરેનું નિજી ચિત્રાત્મક શૈલીમાં આલેખન છે. લેખકનાં શબ્દભંડોળ, ભાષાસામર્થ્ય, સચ્ચાઈ, હમદિલીની પ્રતીતિ કરાવતી આ કૃતિ અણદાવાદ શહેરની ગઈકાલ અને આજનો અચ્છો સામાજિક દસ્તાવેજ છે.

કાયા લાકડાની, માયા લુગડાની (૧૯૬૩): જયન્તિ દલાલના નાટ્યવિષયક ચૌદ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ. 'પડદો ઊપડે છે ત્યારે' એ લેખ જૂની રંગભૂમિની ભીતરી દુનિયાનો સ્વાનુભવસભર, અરૂઢ, ચિત્રાત્મક શૈલીમાં ચિતાર આપે છે. ત્યાર પછીના લેખોમાં નાટકનો હેતુ, નાટકની વ્યાખ્યા, નાટ્યાત્મક અનુભૂતિ, વ્યવસાયી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ, બંધાયેલાં નાટ્યગૃહોનો ઇતાહસ અને તે પૂર્વેની પરિસ્થિતિ, રમણલાલ દેસાઈ, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી આદિના નાટ્યલેખનની તટસ્થ આલોચનાઓ, એકાંકીનું તંત્રવિધાન, એમાં પ્રવેશયોજનાનું પ્રયોજન અને તેનાં ભયસ્થાનો, એકાંકીમાં પ્રયોગશીલતા આદિની સૈદ્ધાંતિક-તાત્વિક વિચારણા છે. 'સ્વાધ્યાય' આ સંગ્રહનો ઉલ્લેખનીય લેખ છે, જેમાં સ્વગત, અતિરંજન, નાટકમાં કલ્પનાનું સ્થાન, વાકછટા અને સંવાદ, સંઘર્ષ અને કાર્ય તથા તાત્વિક સ્વાનુભવી મૂલ્યાંકન છે. દલાલની અરૂઢ, માર્મિક, કટાક્ષયુક્ત, તાર્કિક ગદ્યલઢણનાં દર્શન પણ અહીં થાય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજ નિરૂપણ

પટેલ વર્ષાબેન મહેન્દ્રકુમાર

પીએચ. ડી. સ્કોલર

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

આપણે જાણીએ છીએ કે સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે. સાહિત્ય અને સમાજ એકબીજાના પૂરક છે. સમાજ વગર સાહિત્યની રચના નથી થઈ શકતી તેમ સાહિત્ય વિના સમાજ પણ સંભવી શકતો નથી. સાહિત્ય અને સમાજ એકબીજાના અભિન્ન અંગ છે. એકબીજા માટે સહાયક બને છે અને પોષકનું કામ કરે છે. આપણે પણ એક સામાજિક પ્રાણી છીએ, સમાજ સાથે જોડાયેલા છીએ. સાહિત્યકાર પણ સમાજમાંથી જ આવે છે. સમાજની સમકાલીન પરિસ્થિતિ, રીત-રિવાજો, પ્રથાઓ, વિવિધ જીવનમૂલ્યો, વ્યવહારો, ધાર્મિકતા વગેરેનું પ્રતિબિંબ આપણને સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. કારણ કે આ બધાની અસર સાહિત્યકાર પર પણ પડતી હોય છે. સાહિત્યકાર જે અનુભવે છે તેને કૃત્તિમાં ટપકાવતો હોય છે. સાહિત્યકારનું સંવેદનશીલ હ્રદય સમાજના વિવિધ વિચારો, ભાવનાઓ, નીતિ-નિયમોને શબ્દો દ્વારા વાચા આપે છે. સાહિત્યકારને સમાજમાંથી જ પોતાનો એક વિષય મળી રહે છે. આ વિષય માનવીની રોજબરોજની ઘટનાઓથી પ્રભાવિત હોય છે.

માનવજીવનના મૂલ્યો, આદર્શો, રીત-ભાતો, અનુભૂતિઓ, વ્યથા-વિરહ, લાગણીઓ વગેરે તમામ પાસાઓ સાહિત્યકારને પ્રભાવિત કરે છે અને સાહિત્યમાં પણ સ્થાન પામે છે. આમ, સાહિત્ય દ્વારા સમાજનું ચિત્ર પ્રતિબિંબ થાય છે. મેથ્યુ ઓર્નોલ્ડ 'સાહિત્ય જીવનની સમીક્ષા છે.' એવું કહ્યું છે. સાહિત્યમાં સમાજની એક છબી અંકિત થાય છે. તે પછી સારી હોય કે ખરાબ. પરંતુ સાહિત્યમાં સર્જક તેની ભાવનાઓને પ્રગટ કરે છે. સમાજમાં જે ચિત્રો હશે તેને જ સાહિત્યકાર ઝીલે છે. સાહિત્ય સમાજને પ્રભાવિત કરે છે તેના અનેક દાખલાઓ છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથામાં સ્નેહકથાની સાથે સાથે ધર્મ, સમાજ અને સંસ્કૃતિનો ત્રિવેણી સંગમ જોવા મળે છે. નવલકથાના સર્જક ગોવર્ધનરામે તે સમયને ધ્યાનમાં રાખીને વિધવા કુમુદના પુનઃલગ્ન ન કરાવ્યા. એ સમયે ૧૮૯૧ માં માધવદાસની કૃત્તિ 'પુનર્વિવાહ' આવી ચૂકેલી હતી. છતાં પણ ગોવર્ધનરામ વિધવા વિવાહનું પગલું ભરી નહોતા શક્યા. કારણ કે એ સમયે વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ હતો. સમાજ તેને સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. તેથી સર્જક પણ સમાજ સુધારણા માટે તૈયાર નહોતા. આ ઉપરાંત ઈબ્સને પોતાના સાહિત્યમાં સમાજમાં જીવતા માણસોના પ્રશ્નો, રૂઢિઓ, સામાજિક વ્યવસ્થા સામે સંઘર્ષો, સમસ્યાઓને પોતાના સાહિત્યમાં વાચા આપી છે. તેમનું એક નાટક 'અ ડૉલ્સ હાઉસ' છે. જેમાં પરતંત્ર બનેલી નોરા ઘર છોડીને ચાલી જાય છે. પરંતુ જર્મનીમાં એ વખતે અભિનેત્રીએ પોતાના બાળકો અને પતિ સામે આ ઘર છોડવાનું નાટક ભજવવાની ના કહેલી. તેના કારણે નાટકનો અંત બદલીને ભજવાયું

હતું. કહેવાનો અર્થ એ છે કે જો સમાજ સાહિત્યકૃત્તિને દોરે છે તો સાહિત્યકૃત્તિ પણ સમાજને દોરી શકે છે. દરેક સાહિત્યકૃત્તિથી સમકાલીન સમાજનું ચિત્ર સાંપડતું હોય છે.

આ ઉપરાંત નર્મદ, દલપત, નવલરામ, નંદશંકર મહેતા જેવા સર્જકોના સાહિત્યમાં સુધારાવાદી વલણો જોવા મળે છે. નાગરી નાતમાં નાગરી સ્ત્રીઓને કાંચળી પહેરીને આવવાની મનાઈ હતી. પરંતુ નર્મદ આ બાબતનો ભંગ કરે છે. તે પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને કાંચળી પહેરીને જમવા મોકલે છે. તેમજ પોતે વિધવા સાથે લગ્ન કરીને વિધવા વિવાહની હિમાયત કરી હતી. સુધારાની પ્રવૃત્તિ નર્મદ પોતાના ઘરથી જ કરે છે. ગોવર્ધનરામ, બાલાશંકર કંથારીયા, નરસિંહ રાવ દિવેટિયા, રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરેના સાહિત્યમાં પાંડિત્ય ભરેલી શૈલી જોવા મળે છે. દરેક સર્જક એના જમાનાનું સંતાન હોય છે. સર્જક જે જમાનામાં જીવે છે તે જમાનાના સમયનું પ્રતિબિંબ તેના સાહિત્યમાં ઝીલે છે. પંડિતયુગના સર્જકો પ્રજા વચ્ચે નહોતા બેઠા. પરંતુ તેમના સર્જનમાં સમાજાભિમુખતા જોવા મળે છે. તેમજ કલાપીની ગઝલો હોય કે બ. ક. ઠાકોરની ‘મોગરો’ જેવી કવિતા હોય તેમાં સમાજાભિમુખતા જોવા મળે છે. સુખી દાંમ્પત્યજીવન અને કુટુંબજીવનના ચિત્રો પંડિતયુગના સર્જકોના સાહિત્યમાં છે.

પન્નાલાલ પટેલની ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ જેવી ગ્રામ્યલક્ષી કૃત્તિઓમાં સમાજનું જીવાતુભૂતશાસ્ત્રનું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. સાહિત્યમાં જોવા મળતી સુધારણાની પ્રવૃત્તિ, ધાર્મિક ભાવના, રાષ્ટ્રીય ભાવના વગેરેથી પ્રજાની રૂચિ ઘડાય છે. સાહિત્યકાર જે સંસ્કૃતિમાં જીવે છે તેની અસર તેના લેખનકાર્ય પર પડે છે. આમ, સાહિત્ય સમાજને કલ્યાણના માર્ગે પણ લઈ જઈ શકે છે. ગોવર્ધનરામની ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા તેમજ દર્શકની ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ નવલકથામાં નારીની સહનશીલતા અને ત્યાગવૃત્તિને રજૂ કરી છે. આ ઉપરાંત પ્રતિભાશયની ‘દ્રૌપદી’ નવલકથા પણ નારીવાદી અભિગમને પ્રસ્તુત કરે છે. તેમાં પિતૃસત્તાક અને રાજસત્તાના દમનથી શોષિત ભારતીય સ્ત્રીનો આર્તનાદ બતાવવામાં આવ્યો છે. સાથે-સાથે કોઈની પણ સહાય વિના પુરુષની સત્તા ચાલે નહિ એવી કક્ષાનું નિરૂપણ થયું છે. આ ઉપરાંત કાલિદીચરણ પાણિગ્રહીની ઓડિયા નવલકથા ‘માટીનો માનવી’ માં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંયુક્ત કુટુંબ તેના માનવીય ગુણોને કારણે ટકી રહ્યો છે તેવો ભાવ રજૂ થયો છે. ભારતીય મૂલ્યોને ઉજાગર કરતો માનવીય ભાવ આ નવલકથામાં જોવા મળે છે.

કુન્દનિકા કાપડિયાની નવલકથા ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ જોતા લાગે છે કે તેમાં નારીવાદી વલણ રહેલું છે. તેમાં સ્ત્રીની વેદનાનો ચિતાર જોવા મળે છે. સ્ત્રીના મોઢે જે કહેવું છે કે કહેવાયું નથી તેની વાત કુન્દનિકા કાપડિયાએ કરેલી છે. પહેલાના સમયમાં સ્ત્રીઓને બીજા પ્રકારનો દરજ્જો અપાતો હતો. સ્ત્રીની લગ્ન વય ઘટાડવામાં આવી તેના પરિણામે સ્ત્રીનું શિક્ષણ ખોરવાયું. સમય-વય મર્યાદા પહેલા જ સંસારનો ભાર સોંપી દેવાતો. ધીરે-ધીરે સ્ત્રીની આદર્શ વ્યાખ્યા બંધાઈ. સ્ત્રી કેવી હોવી જોઈએ ? તો પતિ ગમે તેવો મળે પરંતુ તેના પ્રત્યે આજ્ઞાધીનતા અને આધીનતા સ્ત્રીનો ગુણ ગણાતો. વંશવેલો જાળવવા માટે સ્ત્રીને સંતાન પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ગણવામાં આવતી. ત્યાગ અને સહનશીલતા તેનો મોટો ગુણ ગણાતો. એક

સમય હતો જેમાં સ્ત્રીને હક અને દરજ્જો આપવામાં આવતા હતા. પરંતુ ધીરે-ધીરે નિયમો અને પ્રતિબંધોની રચના થઈ. કાયદા અને વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે સ્ત્રીના દરજ્જામાં ઓટ આવી. પતિ એ જ પરમેશ્વર એવો વિચાર જોવા મળ્યો. સ્ત્રીને પતિની સેવા કરવી, પતિની આજ્ઞા માનવી જોઈએ તેવું સાહિત્ય દ્વારા જોઈ શકાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથમાં આ બધાના ઉદાહરણ જોવા મળે છે.

'રામાયણ'માં આપણે જોઈએ છીએ કે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો તો રામના નિર્ણયને કેટલાક લોકોએ બિરદાવ્યો હતો. કારણ કે રામના મૂલ્યો ઊંચા હતા. પ્રજા માટે પૂજનીય હતા. પરંતુ સીતા માટે રામ સિવાય ઊંચુ મૂલ્ય એક પણ ન હતું. સીતાએ દરેક ભવમાં રામ જ પતિ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રાર્થના કરી હતી. પરંતુ રામે એવી કોઈ કામના કરી ન હોતી. રામે પ્રજા માટે સીતાનો ત્યાગ કર્યો અને પિતા માટે વનવાસ પસંદ કર્યો. 'મહાભારત'માં પણ એવું જ છે. પાંચ પાંડવો જ્યારે હોડમાં બધુ જ હારી જાય છે ત્યારે દ્રૌપદી ને હોડમાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યારે દ્રૌપદી કહે છે કે ધર્મરાજ પોતાની જાતની જ હોડમાં હારી ગયા છે. તો તેમને પોતાની પત્નીને હોડમાં મુકવાનો કોઈ અધિકારી નથી. આવા ઉદાહરણો પરથી સ્ત્રીનું સ્થાન જાણી શકાય છે.

સમાજમાં એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રી માતા તરીકે પૂજનીય છે, તેના કારણે સમાજની ટકી રહ્યો છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા અલગ જોવા મળે છે. અત્યારનો સમય કંઈક અલગ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંન્નેને સમાન અધિકારો મળે તેવા વિચાર અમલમાં આવે તે જરૂરી છે. ઘર સંસાર ચલાવવાની જવાબદારી સ્ત્રી અને પુરુષ બંન્નેની હોવી જોઈએ. ઘર ટૂટે કે ઘર સુંદર બને તો તેની જવાબદારી બંન્નેની રહેવી જોઈએ. ફક્ત સ્ત્રીએ જ નહિ પરંતુ આખા સમાજે રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટે સક્રિય થવું જોઈએ. એવો વિચાર કુન્દનિકા કાપડિયાની 'સાત પગલા આકાશમાં' જોવા મળે છે.

સમય બદલાયો છે તો સાહિત્ય અને સમાજની પરિસ્થિતિ જોતા એ પણ ખ્યાલ આવે કે વ્યક્તિને પોતાની સમજથી જીવન જીવવાનો અધિકાર છે. સ્ત્રી અને પુરુષે બંનેએ એકબીજાને સાથ આપીને સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે.

સાહિત્યમાં જીવનના પોતીકા પ્રશ્નોનું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. 'સાપના ભારા', 'સોરઠ, તારા વહેતા પાણી' જેવી સાહિત્યિક કૃતિમાં તેનું આલેખન થયું છે. 'વાડા ચીરે બંદી' મૂળ મરાઠી નાટકનો રવિન્દ્ર પારેખે 'તિરાડે ફૂટી કૂંપળ' તરીકે રૂપાંતરણ કયું છે. તેમાં મહારાષ્ટ્રનું મરાઠી કુટુંબ ધીરે-ધીરે વિભક્ત બનતું જાય છે. તેનું વર્ણન કરેલું છે. પાત્રો વચ્ચે જે લોહીના સંબંધો છે તે પાણી જેવા સંબંધો બની જાય છે. એક પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિ જન્મ લે છે. મારે શું ? અને મારું શું એ વિચાર ભાવ થાય છે. તેના કારણે સંબંધોમાં ઓટ આવે છે. તેમાં તિરાડમાં જે કૂંપળ ફૂટી છે એટલે કે સંબંધોમાં જે થોડો હેત રહ્યો છે તેનાથી સંબંધોમાં જોડાણ થાય છે. તો આવા નાટકો સંયુક્ત કુટુંબના પ્રતીક સમા બની રહે છે.

આમ, સાહિત્ય દ્વારા આખા સમાજનો ચિતાર આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. સાહિત્ય અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ ઊંડો છે. સમાજને અવગણીને કોઈ સાહિત્યકાર સાહિત્ય રચી શકે નહિ. બંન્ને એકબીજા વગર અધુરા છે. સાહિત્ય દ્વારા સમાજનું ચિત્ર ખડું થાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ:

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, રમેશ એમ. ત્રિવેદી

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

જોસેફ મેકવાન કૃત: આંગળિયાતમાં સમાજ નિરૂપણ

પટેલ આશાબેન કાંતિલાલ

પીએચ. ડી. વિદ્યાર્થીની,

દાતાર કોલોની,

કુકમા, ભુજ -કચ્છ.

આંગળિયાત નવલકથા ઈ.સ.૧૯૮૬ માં પ્રગટ થયેલી કિર્તિદા કૃતિ છે. જેને અનેક પારિતોષિક થી નવાજવામાં આવી છે. આંગળિયાત નવલકથા વણખેડાયેલી ભોમને ફલક બનાવે છે. પ્રથમ વખત પ્રાદેશિક કથાસાહિત્યમાં વણ સ્પર્શી પાત્ર સૃષ્ટિને વિહરતી- વિલસતી કરે છે. અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક જાનપદી નવલકથાનું પ્રથમ મોજું 'ઝવેરચંદ મેઘાણી' કૃત 'વહેતા પાણી' 'વસંતલાલ દેસાઈ' કૃત' 'ગ્રામ લક્ષ્મી' 'પન્નાલાલ પટેલ 'કૃત 'માનવીની ભવાઈ' થી અને ચોથું મોજુ લાવનાર સર્જક જોસેફ મેકવાન બને છે. ઉપરોક્ત ત્રણ મોજા ની કૃતિઓમાં પાત્ર સૃષ્ટિ ખેડૂત અને ઉચ્ચ સવર્ણ સમાજના લોકો રહ્યા છે .જ્યારે અસ્પૃશ્ય સમાજ અને તેના પાત્રોનો પડછાયો ક્યાંય જોવા મળતો નથી .એ પ્રથમ વખત આંગળિયાત નવલકથામાં જોવા મળે છે. તે રીતે દલિત સમાજને જીવંત કર્યાનો યશ જોસેફ મેકવાનને મળે છે

જોસેફ મેકવાન સિદ્ધહસ્ત સફળ નામાંકિત વાર્તાકાર અને નવલકથાકાર છે.એમણે જે સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે તેને કાચા મસાલા તરીકે વિનિયોગ કરીને વાર્તા -નવલકથા લખવાનું એમણે યોગ્ય નથી માન્યું. તેમની વિવેક બુદ્ધિને કારણે ઔચિત્યસભર આ કથા સર્જાય છે અને તે ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડનારી નીવડી છે. લેખકના જીવનના સાચૂકલા પાત્રો અને પ્રસંગોનું એમણે જતનપૂર્વક કલાગત સભાનતાથી સચ્ચાઈ ભર્યું આ લેખન કર્યું છે. તેની પ્રતીતિ નવલકથાને પાને પાને થયા વિના રહેતી નથી. એટલે આ નવલકથાને સૌ વિવેચકો એ એક અવાજે ઉષ્માપૂર્વકનો આવકાર આપ્યો છે. તે યોગ્ય છે. જોસેફ મેકવાન જીવનલક્ષી સાહિત્યના ઉપાસક છે. આધુનિક સાહિત્યની કોઈ વિશિષ્ટ વિભાવનાનો સ્પર્શ એમણે સ્વીકાર્યો નથી. પણ સમાજલક્ષી જીવનલક્ષી પ્રતિબંધતા આ નવલકથાના સર્જનમાં એમને ક્યાંય આડે આવી નથી. શોષણ, સામાજિક અસમાનતા, અન્યાય વગેરે સામેનો આક્રોશ ક્યાંક પ્રગટ થયો છે પણ ક્યાંક પ્રચારલક્ષી નિરૂપણ લેખકે કર્યું નથી.ગુજરાતના દિન -દલિત -પીડિત સમાજનું યથાર્થ દર્શન અહીં લેખકે કરાવ્યું છે. સમાજમાં વ્યાપક બનેલા અસ્પૃશ્યતા, જાતિગત ભેદ,અસમાનતા, વહેમ, કુરુઢિયો વગેરે સામાજિક રોગોનો નિર્દેશ પાત્ર અને પ્રસંગને જ વ્યંજિત થવા દઈ એમણે કર્યું છે. પણ એ રોગોનો ઉપચાર પણ સૂચવવાનું માથે લીધું નથી. વસવાયાઓની એક જ શોષિત દિન-હીન-દલિત કોમમાં પણ જાતિગત ભેદ, અસ્પૃશ્યતા, અજ્ઞાન વહેમ, અસમાનતા, શોષણ વગેરે કેવા ઘર કરી ગયા છે તે એમણે તટસ્થતાથી દર્શાવ્યું છે.

આંગળિયાત નવલકથામાં સમાજના નિમ્ન વર્ગના લોકોને યાતના વેદના વિષાદ કુરુઢી અજ્ઞાન વહેમ વગેરે અભિવ્યંજિત થાય છે. એ સમાજનો દર્શન કરાવવામાં લેખકને ગણના પાત્ર સફળતા મળી છે.ઘડીભર એમ થાય કે નવલકથાના વ્યાપ જેવું જીવન જીવતા પાત્રો પ્રકૃતિ જન્ય જ વાર્તાકાર જેવા લાગે લેખકે એક સાહિત્યકારની હેસિયતથી આંગળિયાતમાં પોતે અનુભવેલા નિમ્ન સમાજનું શુભગદર્શન કરાવ્યું છે નહીં કે સમાજશાસ્ત્રી કે નીતીશાસ્ત્રીની હેસિયતથી લેખક જીવનલક્ષી સાહિત્યના હિમાયતી છે. એટલે જીવનના યથાર્થને નિરુપીને તેઓ સમાજના રોગોની ચિકિત્સા કરે છે પણ તેનો નિવારણ નિર્દેશતા નથી. રોગ નિવારણનો બોજો લેખક પોતાને માથે ન લે એ જ સારું છે કોઈ વિચાર વાત કે માન્યતાના પ્રચારક બન્યા સિવાય લેખકે સાહિત્યિક સમાનતા થી કરાવેલું આ સમાજ દર્શનનું ઉપરચોટીયું નથી કારણ કે લેખક પોતે જ એ સમાજના પ્રતિનિધિ છે એ લોકો વચ્ચે જ જન્મ્યા છે. તેમના સુખ દુઃખના સાક્ષી- સંગાથી બન્યા છે. એમના સુખદવદ્યાને પોતીકા કર્યા છે. આત્મસાત કર્યા છે. એમની ચેતનામાં એ લોકોની વ્યથા વેદના- બધું રસાઈ ગયેલું છે એટલે આ લેખકને સાહિત્ય કૃતિની કાચી સામગ્રી માટે બહુ દૂર જવું પડ્યું નથી. અનુભવ મેળવવાની સભાનતાથી અનુભવ મેળવવાનો દાખડો કરવો પડ્યો નથી.

જેમ પશ્ચિમના જાણીતા સર્જક 'વોલ્ટર સ્કોટ' તેમની સાહિત્ય કૃતિમાં પ્રદેશનું અદભુત નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ 'થોમસ હાર્ડી'એ તેમના પરગણા વેક્સેસને પોતાની કૃતિમાં અમરતા આપેલ. તેમની નોવેલ 'વેસેક્સ નોવેલ' તરીકે ખ્યાત છે. એવી જ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ પ્રાદેશિક નવલકથા 'સોરઠ તારા વહેતા પાણી'માં મેઘાણી સોરઠ પ્રદેશને વાતાવરણ રીતરિવાજો વગેરે અને ચિત્રિત કરે છે. ચુનીલાલ મડિયા પણ સોરઠ પ્રદેશને પોતાની કૃતિઓ 'વેળાવેળાની છાયડી' 'લીલુડી ધરતી'મા તાદ્રશ્ય કરે છે. પન્નાલાલ પટેલ ઇડર પ્રદેશ તેની સંસ્કૃતિ અને લોકોની વાત લઈ આવે અને ગુજરાતી કથા સાહિત્યમાં માનવીની ભવાઈ મળેલા જીવ જેવી સાહિત્યિક સામર્થ્ય વાળી ચિરંજી કૃતિઓ આપે છે. પીતાંબર પટેલ ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને કલાકિય આકાર આપે છે. પુષ્કર ચંદ્રવાકર ધોળકા બાજુના નળકાંઠાના પઢારોની કથાનો આલેખન કરે છે. ઈશ્વર પેટલીકર પોતાના સર્જનમાં ચરોતર પ્રદેશને નિરૂપી જનમ ટીપ જેવી ઉત્તમ નવલકથા આપે છે. તેમ અહીં જોસેફ મેકવાન આંગળિયાત નવલકથામાં ચરોતર પ્રદેશ અને આ પ્રદેશમાં વસતા દલિત સમાજને તેની ગરીબીને તેના રીતિ રિવાજો, રહેણીકરણી ,લોક બોલી આધ્યાત્મિકતા સંસ્કૃતિ અને સત્વશીલતાને અખિલાઈ પૂર્વક આલેખે છે. આમ ઇ.સ. 1986માં પ્રગટ થયેલી આકૃતિ બહુ ટૂંકા સમયમાં ભાવકો અને વિવેચકોની માનીતી કૃતિ બની જાય છે. આ કૃતિની અખિલાઈને અનેક પુરસ્કારોથી નવાજવામાં આવી છે. તેમાં કનૈયાલાલ મુનશી પારિતોષિક, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો શ્રેષ્ઠ નવલકથાનો એવોર્ડ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પ્રથમ પુરસ્કાર ,દલિત સાહિત્ય અકાદમી આંબેડકર એવોર્ડ ,ઓલ ઇન્ડિયા ઓપન યુનિવર્સિટી આંધ્રનો એવોર્ડ મુખ્ય છે.

આ નવલકથામાં એક દલિત જાતિને કેન્દ્રમાં રાખીને તેમના જીવન સંઘર્ષનું આબેહૂબ નિરૂપણ લેખકે કરેલું છે. નવલકથાની ભૂમિકા 'મારી ધરતીની મહેક' માં જોસેફ મેકવાન જણાવે છે: એક આથમી

ગયેલી સંસ્કૃતિ અને સાયસ પણે વિસારે પાડવામાં આવી રહેલ સામાજિકતાની વાત છે. 'આંગળિયાત' એ સમાજ વ્યવસ્થા ની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનો આ પ્રયાસ નથી પણ એમાં રહેલ સત્વશીલતાના પુરસ્કારનો ઉદ્દેશ છે." 1935 થી માંડી 1960 સુધીના અઢીદાયકાની આ કથામાં સામાજિક અન્યાય અને ઉવેખાયેલી જાતિ પ્રત્યેના સંપન્ન સવર્ણોના હાડોહાડ દ્વેષનો પણ ચિતાર છે.

આ રીતે આંગળિયાત નવલકથામાં સત્ય ઘટનાત્મક દસ્તાવેજી સામગ્રી ઘણી છે. પરંતુ હરીન્દ્ર દવે કહે છે તેમ-

"આવી કઠોરવેદનાઓ ઝિલનાર અને એ હુબહુ છતાં કોઈ કડવાશ વિના નિરૂપનાર જોસેફ મેકવાનમાં કેવળ દસ્તાવેજી નરતા નથી એક સર્જક ની મહેક છે".

આંગળિયાતમાં ટીહા અને મેઠીના સંબંધને નિમિત કરીને સામાજિક ચેતનાને ઉજાગર કરવાની નેમ રખાય છે. ગુજરાતી નવલકથામાં અહીં પ્રથમ વખત અસ્પૃશ્ય દેખાતી વણકર સમાજની વાત કરવામાં આવી છે. અહીં ટીહા -મેઠીના પ્રણય સંબંધમાંથી જન્મતી પરિસ્થિતિ જ નવલકથાના મૂળમાં છે. બાજુના ગામના પટેલ મેઠીની મશ્કરી કરે છે. અને મામલો ગંભીર બની જાય છે. ક્ષત્રિયો, પટેલો, હરિજનોની આખી સામાજિકતા આ પડકારની પડકારથી હચમચી ઊઠે છે. આ પરાક્રમ ઉપર એની જ નાત જ્ઞાતિ નારાજ છે. વર્ષોથી દબાયેલો આ સમાજ ભયગ્રંથિથી પીડાય છે. એટલા માટે એ ખુલ્લા પડાવ કે પટેલનો પટેલોના ખોપ વોરવા માગતા નથી. આમ જોઈએ તો ટીહાનું આ પરાક્રમ મનમાં મનમાં અને હાડોહાડ વસી ગયેલું સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. મેઠી એ ટીહાને મીઠો આવકાર આપ્યો અને સુશ્રુષા પણ કરી પણ આ વાત જાણ્યા બાદ ગામના મેઘજી પટેલ અને તેના કહેવાતા સાગરી તો મીઠીને એના બાળ પરણેતરને ત્યાં મોકલી આપવા માટે અનેક પ્રકારના પેતરા યોજે છે. આ તમામ દાવમાં વળી મેઠીની જ્ઞાતિનો ખુશલો ખાંટ' પણ ભળે છે. આ 'ખૂશલા ખાંટ'ના નિમિત્તે સમાજના આંતરશૂન્ય પણ સર્જકે આલેખ્યા છે.

આંગળિયાત નવલકથામાં ચરોતર પ્રદેશમાં વસતા દલિત વણકર લોકોના સમાજનું યથાર્થ દર્શન કરાવ્યું છે. કૃતિના સર્જક અને પાત્રો દલિત સમાજમાંથી આવે છે તેથી દલિત સમાજની જીણામાં ઝીણી બાબતોથી લેખક વાકેફ છે લેખક જ્યારે સમાજના એક અંક હોય ત્યારે તેની વેદના વ્યથા અને દિલની અમીરતાને સાચો ન્યાય આપી શકે છે લેખક દલિત સાહિત્યના પ્રતિબદ્ધ સર્જક હોવાથી દલિત સમાજની પૂરી ખરાઈ સાથે આકૃતિ માં તેનું જીવંત નિરૂપણ થયું છે.

કથાના કેન્દ્રમાં રત્નાપુર ,શીલાપુર, કેરડીયા જેવા ગામો અને ત્યાં વસતા લોકો છે. આ ગ્રામીણ પ્રવેશમાં નવલકથાની નાના વિધિ ઘટનાઓ બને આ પ્રદેશમાં વસતા લોકોના સામાજિક સાંસ્કૃતિક જીવનને નિરૂપણ કરતી અને નવલકથામાં સત્ય ઘટનાત્મક દસ્તાવેજી સામગ્રી ઘણી છે સર્જક પોતે એક કેફિયતમાં કહે છે: “ટીહો એની ચાદર અને ચોગદાનને લોભામણ બનાવવા વાળા રંગો પૂરતો એમ જ આ કથામાં મેં રંગપૂર્ણિ કરી છે છતાં હું કહીશ કે કલ્પના આમાં બહુ ઓછી ખપ લાગી છે.”

આંગળિયાતનો કથારંભ બે અભિન્ન મિત્રો ટીહો અને વાલજી શીલાપુર ગામમાં વણાટ કરેલા માલની હરાજી કરવા આવે તે સમયે ગામના મેઘજી પટેલનો દીકરો નપાવટ નાનીઓ વણકર યુવતી મેઠીની છડે ચોક છેડતી કરે છે અને ટીહો જીવનો જોખમ ખેડી વચ્ચે પડે છે સાદ્રશ્ય પ્રસંગ ચિત્ર નિરૂપણ કરે છે તે પછી તો અનેક ઘટનાઓ ઘટતી રહે પણ ટીહાએ જે મર્દાનગીથી મેઠીને બચાવી તે ઘટનાએ મેઠીના હૃદયમાં ટીહા ના પ્રેમનું બીજ રોપી દીધું તે પછી મેઠીના અપહરણની ઘટના બને છે. તેમાં વાલજીનું મૃત્યુ થયું. જીગરજાન યુવાન મિત્રનું મૃત્યુ ટીહો, મેઠી ,દાનજી સૌના હૃદયને વલોવતું રહે છે. મેઠીનું કેરડીયા ના વતની ગામના ઉતાર ચુંથીયા સાથે બાળ વિવાહ થયેલા છે .ચૂંથીયા સાથે મેઠીને મનમેળ નહોતો છતાં તેના દીકરાની મા બને છે. ચૂંથાના અસહ્ય ત્રાસથી કંટાળીને અંતે મેઠી ટીહાને ઘેર આવે છે. રત્નાપુરમાં વિધવા કંકુ પોતાનો શોક દોઢ વર્ષ સુધી જાળવીને અંતે ટીહા તથા ભવાન ભગતના કહેવાથી અને જીવનની નવી વાસ્તવિકતાના જોતા તે વાલજીના સગા કાકા ના દીકરા દાનજી સાથે દિયરવટુ કરે છે. મેઠી ચૂંથીયો ન મરે ત્યાં સુધી ટીહા સાથે ઘર માંડવાની ના પાડે છે. એટલે ટીહાને ખુદ મેઠી સમજાવે તથા દાનજી અને કંકુને ખૂબ સમજાવટને અંતે 32 વર્ષની ઉંમરે ટીહારામ કંકુના મામાના સાળાની દીકરી વાલી જોડે લગ્ન કરે, વાલી થી ટીહાને બે પુત્ર મોહન અને મનવો થાય છે. ટીહા અને વાલી વચ્ચે મેઠીના કારણે કંકાસ થયા કરે છે. ગામમાં ટીહા ને સરપંચ સાથે બોલાચાલી થતાં ધીંગાણું થયું. અને અંતે સારવારના અભાવે ટીહાનું મૃત્યુ થયું . ટીહાના મૃત્યુથી સૌથી વધુ આઘાત મેઠીને થયો તે ટી-હાના મૃત્યુના દિવસથી અન્ન જળ લીધા વિના 18મા દિવસે દેહ છોડે છે ટીહાને જ્યાં દાટવામાં આવ્યો હતો તેની બાજુમાં જ મેઠીના દેહને ભંડારવામાં આવે છે. નવલકથા ને અંતે ગામમાં નિશાળ બંધાવવાની પહેલ નાખતા ગોકળ સાતસો એક રૂપિયા આપી 'ટીસાભાઇ ગોપાલભાઈ પરમાર'ને નામે નિશાળ બંધાવવાનું દાન કરે છે. નાના નાના પ્રસંગોની ગોઠવણીમાંથી એક સળંગ કથાનું પોત લેખક રચી શક્યા છે.

આંગળિયાત નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર ટીહો વણકર સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેની ખુમારી ટેક અને પોતાના વ્યવસાય વણકરી કસબ તથા મેઠી સાથેના પ્રણય સંબંધને લીધે સમગ્રપર્ણ પરગણામાં તેની નામના છે. સમાજમાં પણ તે જૂની રૂઢિઓને છોડવામાં પૂરો મહેર હતો એક એક વર્ષને અંતરે ટીહા ના મા- બાપ મૃત્યુ પામ્યાયા ત્યારે મરણ પછી બારમાની વાતે તે મોઢું ફેરવી બેઠેલો .નાત લોકોએ તેમના ઉપર બારમાની વાતે સગા વહાલાઓ સાથે વ્યવહાર કાપી નાખવાનું ડારો દીધેલો પણ ટીહો અડગ રહેલો. ટિહાના જ શબ્દોમાં તેમની હિંમત જોવા મળે છે. 'તમે લ્યા ખઈ ન ખંચેરી નાખશો એમાં મારા મૂઆ મા બાપને શું પહોંચવાનું! જે કમાયા એ પુણ્ય એમ ની હંગાથ ગયા હવે પાછળના કારજ હંધાય લોક દેખાડા, મારે નથી કરવા જાવ તમ તમારે ધાતે તે કરો.

ટીહાનો મિત્ર વાલજી આ કથા નું અગત્યનું બીજું પાત્ર છે. મેઠી આ નવલકથાનું નું મુખ્ય નારીપાત્ર અને કેન્દ્રીય પાત્ર છે. મેઠી ઉપર આખી કથાનો દોર ચાલે છે. મેઠી અને ટીહા ના હૃદય મળેલા છે. પણ

સામાજિક મર્યાદાઓને લીધે બંને એક થઈ શકતા નથી. દલિત વણકર સમાજના લોકોમાં રહેલી સત્યશીલતા, સતનામ અને આધ્યાત્મિકતાના સૂરની ભવાન ભગતના પાત્ર દ્વારા સર્જકે રજૂ કરી છે.

આમ, જમીનદારો, હોદ્દેદારો મુખીઓ, શાહુકારો દિનહીન શોષિત પીડિત દલિત પ્રજાનું માત્ર આર્થિક શોષણ કરતા નથી તેમને ગુલામીની ગર્તામાં ડુબાવે છે. વ્યવસાય અર્થે એક જ શોષિત દલિત કોમમાં પણ જાતિગત ભેદ અસ્પૃશ્યતા,અજ્ઞાન વહેમ ,અસમાનતા શોષણ વગેરે જેવા ઘર કરી ગયા છે તે લેખકે તટસ્થતાથી દર્શાવ્યું છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

મેકવાન જોસેફ આંગળિયાત પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૮૬ પ્રકાશન ડિવાઇન પબ્લિકેશન

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

આજની સામાજિક વાસ્તવિકતા અને રામ મોરી કૃત 'ઠેસ' વાર્તા

પ્રા. સાગર મનસુખભાઈ ચોટલિયા

સહાયક અધ્યાપક તથા પીએચડી સંશોધક

ક. જે. સોમૈયા કલા અને વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય

પરસ્પર સમાન પરંતુ અન્યોથી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ધરાવતા, નિશ્ચિત ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતા, એકતાની લાગણી ધરાવતા અને પોતાને બીજાથી અલગ માનતા એક જૂથના લોકો એટલે સમાજ. માનવીની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે પાયાની તમામ સંસ્થાઓ સમાજ ધરાવતો હોય છે. (1) આમ તો એવું પણ કહેવાય છે કે સામાજિક સંબંધોનું માળખું એટલે સમાજ અને આપણી સમાજ વ્યવસ્થામાં સંબંધોનું અનેરું મહત્ત્વ છે. માનવી-માનવી એકબીજા સાથે કોઈને કોઈ સંબંધથી જોડાયેલાં હોય છે. મા-દીકરાં, ભાઈ-બહેન, કાકા-ભત્રીજી, દાદા-દાદી, મિત્ર-સ્નેહી જેવા સંબંધોથી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ સજ્જ છે અને આ સંબંધોની સજ્જતા લગ્ન વ્યવસ્થાના પરિણામ અને ભાગરૂપે જ જન્મી છે. પરંતુ આજે આ લગ્ન વ્યવસ્થા એ જ મોટી સામાજિક સમસ્યા બની ગઈ છે. તે પાછળનું કારણ છે કે કન્યા કે તેના માતા-પિતા તરફથી લગ્ન માટે રખાતી મોટી અપેક્ષાઓ. આ એક કારણ અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો આખો પાયો ડગમગતો દેખાઈ રહ્યો છે. આજે આ પ્રશ્ન ઘરે ઘરે ચર્ચાઈ તો રહ્યો છે પણ તેના જવાબમાં સૌ કોઈ છે નિરુત્તર.

મારે આ સમાજ વ્યવસ્થાની વાત કરવી છે, રામ મોરીની 'મહોતું' વાર્તાસંગ્રહની ટૂંકી વાર્તા 'ઠેસ'ના સંદર્ભે. આ વાર્તામાં માને ઉંમરલાયક દીકરી સપના કે સપૂડી માટે ઘર-ખેતર-વાડી ને છોકરો સૂરત હોય તેવું ઠેકાણું શોધવું છે. જેની પાછળનો સ્વાર્થ એ છે કે તેથી પોતાના બે દીકરા પણ સૂરતની કમાણી કરતા થાય. આથી ગમે તેટલાં માગાં આવે તો પણ સૂરતનું માગું ન હોય અથવા સૂરતનું માગું હોય પણ ધાર્યા કરતાં કંઈ ઓછું હોય તો તે બાબત જતી કરવાને બદલે માગું જતું કરવામાં આવે છે. આમ ને આમ સમય વિતી જાય છે અને છેવટે કંટાળેલી વાર્તાનાયિકા સપના એ કેસલા કહારા (પ્લાસ્ટિકનું સમારકામ કરનાર) સાથે ભાગી જાય છે. અહીં ભાગી જાય છે કે ભાગી જવું પડે છે, એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો બને છે. વાર્તાને શિર્ષક અપાયું છે 'ઠેસ'. તે એ કારણસર કે જે હીંચકા પર કાયમ બેસીને સપના પોતાનો વલોપાત ઠાલવતી તે હીંચકાનો કિંચૂડાટ અને ગતિ વાર્તા નાયિકાના મનોગતને પણ ઉજાગર કરે છે અને પોતે સતત સારા માગા જતાં રહેવાથી મનમાં ઠેસ પામતી સપના એક દિવસ આખા પરિવારને ઠેસ પહોંચાડી કહો કે ઉંબરને ઠેસ મારી ઘર છોડી ભાગી અયોગ્ય ગણી શકાય એવા પાત્ર સાથે ભાગી જાય છે.

રામ મોરીનો આ વાર્તા સંગ્રહ ૨૦૧૬માં પ્રગટ થયો. મૂળ લાખાવાડ ગામના વતની પરિવારનો આ વાર્તાકાર દીકરો અમદાવાદ અને મુંબઈ જેવા શહેરમાં પણ રહેલો છે. આથી તેની વાર્તાઓમાં ગ્રામીણ સમાજ અને શહેરી સમાજ એમ બંને સમાજના પડઘા ઝીલાય છે. અને આ બંને વિસ્તારોમાં અત્યારે ખાસ

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

કરીને આજની એકવીસમી સદીમાં એક સમસ્યા ખૂબ જ વકરી છે. આજે છાપાઓમાં 'કન્યા જોઈએ છે' અને 'વર જોઈએ છે' એવા મથાળા હેઠળ અઢળક જાહેરાતો આવે છે. એટલું જ નહિ તો મુખ્ય સમાચારોમાં પણ દરરોજ કેટલાંય યુગલના ભાગી જવાના કે ભાગી ગયા બાદ પકડાઈ જવાના અને કેટલાંક કેસમાં ભાગેલી કન્યાઓ બાદમાં પાછી આવતાં કે ન આવી શકતાં બનેલી કરૂણાંતિકાઓના સમાચાર છપાતાં જોવા મળતાં હોય છે. તો આપણને સહજ એવો પ્રશ્ન થાય કે એવું શા માટે બનતું હશે? ત્યારે એનો જવાબ આપણને આપી જાય છે, રામ મોરીની સાવ સાદી અને સરળ પરંતુ ગંભીર મુદ્દો રજૂ કરતી 'ઠેસ' જેવી ટૂંકી વાર્તા.

આજે મોટા ભાગના ઘરોમાં એવી પરિસ્થિતિ છે કે ઉંમરલાયક દીકરા-દીકરીની ઉંમર વિતી જવા છતાં તેમના લગ્ન થતાં નથી. આ પાછળ પણ કંઈક 'ઠેસ' વાર્તા જેવી જ પરિસ્થિતિ છે. વાર્તાનું જ એક ઉદાહરણ જોઈએ. જ્યારે સપનાને જોવા બાદલપરથી એક પરિવાર આવેલો તેનું શું થયું એવું સમજુ માડી સપનાની મા (ડોશી)ને પૂછે છે ત્યારે ડોશી જવાબ આપતાં કહે છે, "એ તણ્ય તો નણંદ સે બહેન... ને છોકરા પાછા હુરત જાવાની ના પાડે સે, જમીન સે પણ ઈંય તે ડેમના ભરોસે, તે આખો ભવ થોડો ઈનો બાપ ઈ ભર્યો રેવાનો સે?" (2)

આવા તો અનેક બહાના ડોશીએ કાયમ અનેક છોકરાઓના પરિવારને આપીને રોટલાં જમાડી રવાના કર્યા હતાં. અને હવે સપના પણ એ સમજી ગઈ હતી. દરેક વખતે છોકરાવાળા જોવા આવે કે અંદર ઓરડામાં સપના તો ઊંચી નીચી થયા કરતી. સપનાના મોટા ભાભી બાને પૂછતાં કે, "બા રોટલા માંડું?" બા આંખ્યું ઝીણી કરી, છીંકણીવાળા હાથ જાંબુડિયા સાડલાના મસોતા જેવા છેડે લૂછીને કમખાની ખીસીમાંથી દહની નોટ કાઢીને ક્યે કે, "જા મંગળુક્કાની દુકાનેથી દહના ગાંઠિયા લીયાય, મે'માનને રોંઢા ભેળા કરી દેવી." એટલે સપનાએ સમજી જવાનું કે આવખતે પણ કોથળામાંથી કંઈ બાકોરૂં નય પડે. અને આમ ચૂરમું કરવા માટે બનેલી ભાખરી એ ગાંઠિયાના શાક સાથે ભળી જતી.

આજની સ્થિતિમાં કંઈક એવું જ છે. છોકરાવાળાઓ છોકરી જોવા જાય કે ત્યાં તરત જ છોકરીઓવાળા તરફથી સવાલોનો મારો થતો હોય છે. જોકે તેમાં ગુજરાતનો વિસ્તાર હોય તો સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એજ પૂછાશે કે 'છોકરાની સરકારી નોકરી છે?' જો સરકારી નોકરી ન હોય તો સમજી જવાનું કે આ વાત અહીં જ પૂરી. બાકીના પ્રશ્નો શહેર અને ગ્રામીણ બંને વિસ્તારમાં સરખાં છે. જો સરકારી નોકરી હોય તો બીજો સવાલ તરત આવે કે, 'ઘર પોતાનું છે? કેટલા રૂમ છે? પરિવાર એક સાથે રહે છે? ગામડામાં ખેતી કેટલી છે? રવિવારે ઘરમાં જમવાનું નહીં બને ચાલશે ને? દર મહિને એકવાર તો ફરવા લઈ જશોને?' આ પ્રશ્નો છોકરીના માતા-પિતા જ પહેલાં પૂછી નાંખતાં હોય છે. આમાંથી એક પ્રશ્નમાં જો નબળો ઉત્તર મળે તો આજે કોઈ પક્ષ નમતું જોખવા તૈયાર થતો નથી. પરિણામે છોકરીઓની ઉંમર વધતી જાય છે અને લગ્ન સમયસર થતાં નથી. સામે પક્ષે દરેક સ્થળે છોકરીઓ તરફથી આવા પ્રશ્નો ઊભા થવા માંડતાં

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

આજે છાપાની જાહેરાતો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવો પરથી એવી જાણકારી પણ સામે આવી છે કે, સારા ઘર હોય અને મોટાં લાખોના પગાર હોય તો પણ યુવકોને યોગ્ય સમયે લગ્ન સંબંધ માટે યુવતીઓ મળતી નથી. સૌથી મોટી સમસ્યા છોકરાઓની અત્યારે એ છે કે એકવાર છોકરીને જોઈ આવ્યાં પછી કોઈ જવાબ જ આવતો નથી.

આ તો થઈ માત્ર મા-બાપ તરફથી પૂછાતાં પ્રશ્નોની વાત. પરંતુ ઘણીવાર તો એવુંય બને કે મા-બાપની પસંદગી હોય પરંતુ છોકરીઓ કે છોકરાઓ એકબીજાથી સંતુષ્ટ ન થાય તો ના પાડી દે. છોકરીઓ પણ ઘણીવાર પોતાના પિયરના ઘરથી દૂર નથી જવું, હું રવિવારે તો ઘરમાં રસોઈ નહીં જ બનાવું અથવા જો કમાતી દીકરી હોય તો હું ઘરનું તો કોઈ કામ નહિ જ કરું, મારાથી કોઈ કંઈ બોલી જશે તો સંભળાશે નહિ અથવા ઘણીવાર પોતે ખૂબ અસમંજસમાં હોય તો હું અન્ય પરિવાર જોડે કેવી રીતે એડજસ્ટ થઈ શકીશ અથવા તો મને મારા પગાર કરતાં વધુ પગાર ધરાવતો યુવાન જ જોઈએ કે મારી ઉંચાઈ કરતાં વધુ ઉંચાઈનો જ યુવાન જોઈએ, યુવાન ખૂબ જ દેખાવડો હોવો જોઈએ જેવી અનેક શરતો મૂકતી હોય છે. જેને કારણે સામે પક્ષેથી છોકરાવાળાઓએ ઘણીવાર ના પાડવી પડતી હોય છે. ક્યારેક કોઈ છોકરો તમામ શરતો માટે તૈયાર પણ થઈ જાય તો સાવ નાની વાતો જેવી કે પ્રિ-વેડિંગ શૂટ, સગાઈમાં અપાયેલી ગિફ્ટ જેવી બાબતોમાંથી પણ બંનેનું સગપણ તૂટી જવાની ઘટનાઓ બનતી હોય છે. પરિણામે આજે એક સમાજની અંદર ઉંમરલાયક લગ્નોત્સુક પાત્રો કુંવારા રહી ગયેલાં જોવા મળે છે. સદ્દભાગ્યે વાર્તાનાયિકાની આવી કોઈ માગણીઓ નથી. છતાં પારિવારિક વિચારશૈલી જ અહીં સપનાને નડી જાય છે.

અહીં વાર્તામાં પણ કેટલાંક નિશ્ચિત બહાના આપણને ડોશી પાસેથી મળે છે, જેમાં “જમીનમાં કાંઈ ભલીવારી નથી”, “હુરતમાં ઘરના ઘર નથી.‘, “છોકરો સપૂડી કરતા નીચો દેખાય સે!”, “સાસુ સાનખાખરા ગામની છે. ને ન્યાંની બાયું તો બાપા આખી બવ…”, “એને ન્યાં તો કળશી કટંબમાં બેનું દીકરીયું તો ડઝનેક છે ને પાછો વેવારે હાથ ટૂંકો છે.” (૩) આવા તો અનેક બહાનાઓ ડોશીએ નિશ્ચિત કરી જ રાખ્યાં છે. તેનું કારણ છે કે જો તેને સૂરતમાં ઘરના ઘર અને ખેતી-ગાડી, બંગલાવાળો મૂરતિયો મળે તો તેના સંગાથે બંને દીકરાંઓને પણ સૂરત મોકલી તેમને પણ ત્યાંની કમાણી કરતા કરવા. આમ પોતાનો સ્વાર્થ પૂરો કરવા અને દીકરાઓનું ભવિષ્ય સુધારવા તે દીકરીના વર્તમાન અને ભાવિને બગાડી રહી છે, તેનું ભાન ડોશીને આવતું નથી. શું આજે પણ આવી જ સ્થિતિ આપણને આપણાં સમાજમાં નથી જોવા મળતી? મુંબઈ જેવા શહેરની જ વાત કરીએ તો વેસ્ટર્ન સબર્બની છોકરીઓ સેન્ટ્રલ સબર્બ્સ (પરાં)માં આવવા તૈયાર નથી. સેન્ટ્રલની છોકરીઓને પણ પોતાના વિસ્તારથી બહાર જવું નથી. રાજકોટ કે અમદાવાદની છોકરીઓ સૂરતથી આગળ મુંબઈ તરફ સંબંધ બાંધવા તૈયાર નથી. પોતે મોટાં ફળિયામાં ખુલ્લાં આંગણમાં રહેલી છોકરીઓને મુંબઈના બંધ ફ્લેટમાં ફાવશે નહિ, મુંબઈનું જીવન લોકલના પ્રવાસમાં જ પૂરું થઈ જશે એવો સ્પષ્ટ જવાબ છોકરીઓ કે તેમના માતાપિતા તરફથી મળી જતો હોય છે. જોકે

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

મુંબઈમાં રહેલો છોકરો પણ મિલ્કતથી સંપન્ન હોય તો માતા-પિતા કે યુવતીને આ બાબતે કોઈ વાંધો આવતો નથી, એવા પણ દ્રશ્યો જોવામાં આવ્યાં છે.

આ પરિસ્થિતિના કારણવશ ઘણીવાર એવુંય બને છે કે, દીકરીઓ મોટી વયની થઈ જવા છતાં તેમનાં લગ્ન થતાં નથી અને છેવટે કંટાળીને પછી દીકરીઓ માતા-પિતા કે પરિવારને 'ઠેસ' પહોંચાડી અન્ય સમાજમાં ભાગી જતી હોવાના કે અન્ય સમાજમાં પરાણે પરણતી હોવાના કિસ્સા પણ બની રહ્યાં છે. આ વાર્તામાં જ છેવટે ક્યાંય ગોઠવાતું ન હોવાથી સપના નામની વાર્તાનાયિકા એક પ્લાસ્ટિક રીપેર કરનારા કેસલા કહારા સાથે ભાગી જાય છે. ભાગી જવા પાછળ તેની માનસિક મજબૂરી છતી થયા વિના રહેતી નથી. તે પણ એવી રીતે બને છે કે, જ્યારે કેસલો ઘરમાં આવે છે, ત્યારે રીપેરિંગ બાદ પાણીની માગણી કરે છે તે સમયે તે સૂચક પ્રશ્ન પૂછતાં કહે છે, "પાણી પાશો? તરસ છે!" તેની આ તરસ બંને પક્ષે જાતીય જરૂરિયાતની, પ્રેમની, સહકારની માગણીનું પણ સૂચક છે અને કીચૂડ... કીચૂડ... હીંચકાનો અવાજ અને ઉંબરનો ઠેસ વાગતાં સપનાને કેસલા કહારાનો ટેકો મળ્યો અને પછી જે ઘટના બની તેમાં સપના પોતાના દાગિના વગેરે લઈ ઘરેથી બધાં જ્યારે પોતપોતાના કામે વાડીએ ગયા હતાં ત્યારે પાછળથી તે કહારા સાથે ભાગી નીકળી હતી.

આજે આપણા સમાજમાં લગ્નોત્સુક યુવક-યુવતીઓ માટે ટિન્ડર, મેચમેકિંગ એપ્સ, મેટ્રીમોનિઅલ એપ્સ, ડેટિંગ એપ્સ શરૂ થયાં છે. તે પાછળનું કારણ પણ એજ છે કે પોતાના સમાજમાં ક્યાંય યોગ્ય પાત્ર ન મળતાં આખરે છોકરીઓ તેમજ છોકરાઓએ પણ હવે ઓનલાઈ એપ્લિકેશન્સ અને ફેસબૂક, વૉટ્સએપ જેવા સામાજિક માધ્યમોનો ઉપયોગ લેવો પડ્યો છે. પોતાના સમાજના સારા યવક-યુવતીઓને અવગણી અન્ય સમાજમાં જવું અને તેમાંથી અનેક અડચણો ઊભી થવી એ આજે સામાન્ય પરંતુ ગંભીર મુદ્દો બની ગયો છે. જોકે તેને કારણે કેવી કેવી છેતરપિંડીઓ પણ થાય છે તેનાથી આપણે કોઈ અજાણ નથી જ! વળી આજની છોકરીઓની માગણીઓ અને ઘણીવાર છોકરાઓના સ્વભાવને કારણે તેમજ ક્યારે કયા પક્ષે કોનું મગજ ફટકે અને સંબંધ ક્યારે તૂટી જાય તેની કોઈ નિશ્ચિતિ ન હોવાથી પહેલાંની જેમ કોઈ સંબંધીઓ પણ હવે આંગળી ચીંધ્યાનું પૂણ્ય કરવા ઈચ્છતાં નથી. જેને કારણે પહેલાં યોગ્ય વયે સરળતાથી થઈ જતાં લગ્નો હવે અડધી ઉંમર સુધી થતાં નથી.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ રાજા જનકે પોતાની દીકરીને રાજમહેલમાં જ પરણાવી હતી અને દહીં-દૂધની છોળો ત્યાં ઉડતી હતી. છતાં કલ્પનાની બહાર જઈનેય સીતાજીને વનવાસ વેઠવાનો વારો આવ્યો. આથી વિધિના લેખ ક્યારે, ક્યાં, કેવી રીતે આવીને આપણી સામે ઊભા રહી પરિસ્થિતિ બદલી નાંખશે, તેનો આપણને કદીય ખ્યાલ આવતો નથી. તો શા માટે આપણે આગોતરી તમામ વ્યવસ્થાઓ જોઈને જ દીકરી કે દીકરાને પરણાવવાનો આગ્રહ રાખીએ? હા, ચોક્કસ સામાન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતો દીકરી કે દીકરાને મળવી જ જોઈએ. પરંતુ પેલી રમૂજ કે 'લક્ઝરીની રાહમાં એસટી પણ ચાલી જાય.' જેવી સ્થિતિ ન થવી જોઈએ. આજે ખૂબ ભણીગણીને આગળ વધેલી દીકરીઓ એટલે જ કદાચ એકલું રહેવાનું પસંદ

કરે છે અને લગ્ન કરવાને બદલે ઘણીવાર લીવ-ઈનમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. કદાચ આપણે સારું ઘર અને માલ-મિલ્કત જોઈને દીકરીને પરણાવી પણ દઈએ પરંતુ જો સામે પક્ષે વરના ગુણો જ બરોબર ન હોય તો તે મિલ્કત કેટલો સમય ટકશે? અને પછી કદાચ જો દીકરી ગરીબાઈમાં સપડાઈ ગઈ કે અચાનક આવી પડેલી બીમારીમાં તેની તિજોરી સાવ ખાલી થઈ ગઈ તો? આથી આ તમામ બાબતોનો એક જ ઉકેલ દેખાય છે કે આપણે પહેલાંની આપણી પરંપરાનુસાર નાની ઉંમરે યોગ્ય વયે જ સંપત્તિ કરતાં ખોરડાંની ખાનદાનીને માન આપીને લગ્ન કરાવીએ અને માગણીઓ ઘટાડી દઈએ તો કદાચ શક્ય કે છે લગ્ન વ્યવસ્થામાં નિર્માણ થયેલી અડચણોમાં ફરી ઘટાડો આવશે અને એક જ સમાજમાં ફરી યુવક-યુવતીઓ લગ્ન કરતાં થશે આજે મોટી ઉંમર સુધી કુંવારા રહેતાં લગ્નોત્સુક યુવક-યુવતીઓની વિચારધારા બદલાશે તો શક્ય છે કે કદાચ ફરી પાછો લગ્ન વ્યવસ્થાને તેનો યોગ્ય ઝળહળાટ પ્રાપ્ત થશે અને સમાજની એક મોટી સમસ્યા હળવી થશે. ઠેસ જેવી વાર્તા થકી રામ મોરીએ આ મુદ્દે પ્રકાશ પાડ્યો છે એ ખૂબ મોટી વાત છે.

અસ્તુ !

સંદર્ભસૂચિઃ-

1. જોષી વિદ્યુતભાઈ (૨૦૧૬), પારિભાષિક કોશ – સમાજશાસ્ત્ર, (દ્વિતીય આવૃત્તિ), અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, પૃ.૧૫૨
2. મોરી રામ, મહોતું, (૨૦૧૮), પૃ.૧૧૩, આર.આર.શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ
3. મોરી રામ, મહોતું, (૨૦૧૮), પૃ.૧૧૫, આર.આર.શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ
4. વર્તમાનપત્રો તથા રૂબરુ મુલાકાતની સમીક્ષા

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સુરેશ જોષી રચિત 'જન્મોત્સવ' નવલિકામાં વ્યક્ત સામાજિક વિષમતા

પરમાર મહેશભાઈ જયંતિભાઈ

પીએચ. ડી. વિદ્યાર્થી

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન ક્ષેત્રે સર્જકશ્રી સુરેશ જોષીનું યશસ્વી પ્રદાન રહ્યું છે. સર્જનાત્મક નવીન પ્રયોગ તેમના સાહિત્યને એક આગવી ઓળખ આપે છે. અલગ પ્રવાહમાં વહેતું એમનું સર્જન એક નવીન દિશા તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે, જેના નમૂનારૂપ તેમની નવલિકા 'જન્મોત્સવ' તેમાં પ્રસ્તુત ઘટનાને લઈને બે વિભિન્ન સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પ્રગટ થતી માનવસંવેદનાને વાચા આપે છે. જેમાં એક જ સમયે સમાંતર ચાલતી બે પરિસ્થિતિનું આલેખન થયું છે. અને બંને પરિસ્થિતિમાં જોવા મળતી સામાજિક વિષમતાની વાસ્તવિકતાને આમેજ બતાવીને એક અલગ જ દૃષ્ટિબિંદુ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે.

હા, આ દુનિયામાં વિધવિધ રીતે વિષમતા જોવા મળે છે. સુખ-દુઃખ, હાસ્ય-રુદન તો અમીરી-ગરીબી આ તમામ પરિસ્થિતિઓમાં માનવની, માનવ મનની દશા-દિશા અલગ અલગ જોવા મળે છે. અમીરને ત્યાં જાહોજહાલી, સુખ-વૈભવ, આનંદ-ઉત્સાહ, મનોરંજન હોય છે. તો ગરીબને ત્યાં દુઃખ, દયા, કરુણા, સંઘર્ષનો આતશ જાણે છવાયેલો હોય છે. અમીરને ત્યાં માનવજીવન કેવું ખુશાલી ભરેલું હોય છે તો ગરીબને ત્યાં કેવી કરુણતા આવી પરિસ્થિતિમાં જોવા મળે છે, તે સર્જકશ્રીએ 'જન્મોત્સવ' નવલિકામાં જન્મપ્રસંગના નિમિત્તે એક ઘટનાને એક જ સમય બિંદુએ સમાંતર રાહે બતાવી આપ્યું છે. એકને ઘેર જન્મપ્રસંગ સુખમય છે તો બીજાને ઘેર જન્મપ્રસંગ દુઃખમય છે.

સર્જકશ્રીએ આ નવલિકામાં એક બાજુ કૃષ્ણજન્મ સમયનો પ્રસંગ બતાવ્યો છે, તો બીજી બાજુ ગરીબ કાનજીને ત્યાં જન્મતા કિશનનો જન્મપ્રસંગ બતાવ્યો છે. અતિતે ટેકનોલોજીકલ તરકીબથી કૃષ્ણજન્મ સમયની ઘટના બતાવી છે. રાત્રિના બાર વાગ્યે કૃષ્ણજન્મ થવાનો છે તે જોવા સૌ અધીરા બન્યા છે. વૃંદાવનદાસને ત્યા આ પ્રસંગે આનંદોલ્લાસનો માહોલ સવાયો છે. જ્યારે આ બાજુ, સ્ટેશનની પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં ફાટીતુટી ગુણપાટ ને કેરોસીનના કાટ ખાયેલા પતરાના છાપરામાં આશ્રય લઈ રહેલું કાનજીનું કુટુંબ કિશનનો જન્મ થવાનો છે, એને લઈને દુઃખી છે. તેઓ ઇચ્છતા જ નથી કે, તેમના ઘેર કોઈ નવા બાળકનો જન્મ થાય. બિચારી માણકી કણસી રહી છે પણ તેની સંભાળ લેવાની કોઈ તસ્દી લેતું નથી. ચારેકોર વીજળી ચમકે છે, પવન ફૂંકાય છે અને ભારે વરસાદ વરસે છે. સાથે જ પેલો ઘરમાનો ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ જાય છે અને છવાયેલી નિ:સ્તબ્ધતાને વીંધીને નવા જન્મેલા બાળકનું રુદન ગાજી ઊઠે છે. એટલે કે, કિશનનો જન્મ થાય છે.

વૃંદાવનદાસને ત્યાં સૌ ભેગા થઈને મીઠો વાર્તાલાપ કરી રહ્યા છે. કૃષ્ણજન્મના પ્રસંગને લઈને ખુશીથી બધી પ્રવૃત્તિઓની તૈયારી કરી છે. કૃષ્ણજન્મનું મુહૂર્ત નિકટ આવતા એ પ્રસંગને નિહાળવા સૌ

અધીરા બન્યા છે. જેમ બારના ટકોરે કિશનનો જન્મ થયો તેમ અહીં સૌએ અસિતની માયાવી સૃષ્ટિમાં કૃષ્ણજન્મ થતો જોઈ આનંદિત થઈ ઊઠે છે. વાસુદેવ બાળકૃષ્ણને લઈને ગોકુળ જાય છે. રસ્તામાં ત્યાં પણ વીજળી ઝબૂકે છે, વરસાદ વરસે છે. બાળકૃષ્ણને નાગછાયા થકી રક્ષણ મળે છે. વાસુદેવ બાળકૃષ્ણને તેમના ભાવિને સુખમય બનાવવામાં મથુરામાં લઈ જાય છે. જ્યારે કાનજી બાળ કિશનને જાણે તેનું ભાવિ દુ:ખમય બનાવવા વેલજીડોસા પાસે ઘૂંટણના ટાચકા ફોડાવીને, એને પાંગળો બનાવવા લઈ જાય છે. જેથી તે આ લાચારીને વશ થઈ ભીખ માંગી શકે.

કિશનનો જન્મ થયો છે. ત્યાંના ઘરની, ઘરના લોકોની પરિસ્થિતિ જ એટલી દયનીય હાલતમાં છે કે માતા માણકી પુત્રને દેખે એ પહેલા તો કિશનને પાંગળો કરી દેવામાં આવે છે. એટલે કે એના ભાવિને માટે, એના રોટલાની જોગવાઈ માટે અત્યારથી જ આવા અપકૃત્યને અનુસરે છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળ પહોંચે છે તો ત્યાં સૌ આનંદિત છે, ખુશીનો ઉત્સવ રચાયો છે. મીઠાઈઓ વેચાય છે, શરણાઈઓ વાગે છે. આ કૃષ્ણજન્મના ઉલ્લાસી વાતાવરણ વચ્ચે કિશનના જન્મસમયનું વાતાવરણ વધારે દયનીય લાગે છે. કૃષ્ણના જન્મસમયની ઘટના તેમના સુખમય ભાવિનો સંકેત આપે છે. જ્યારે કિશનના જન્મસમયની ઘટના જ કરુણતાથી આરંભાય છે. જે તેના ભાવિના લાચારીનો સંકેત આપે છે. જન્મ સમયે સમજ તો બાળકૃષ્ણનેય નથી કે નથી બાળકિશનનેય પણ બાળકૃષ્ણને જીવનમાં આગળ જતા કપરી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે એવી ઘરની દયનીય હાલત આવવાની નથી. પરંતુ, કિશનબાળને ત્યાં કુટુંબીઓનું લાચારીભર્યું જીવન, ઘરમાં આવકનું કોઈ સાધન નથી એટલે ભવિષ્યમાં પણ ભીખ માંગીને જીવવાનું છે, તેથી તેને જન્મતાની સાથે જ પાંગળો બનાવી દેવામાં આવે છે.

વાર્તાના અંતમાં સર્જકશ્રીએ બાળકૃષ્ણ અને બાળકિશનના ભાવિ જીવનને બતાવ્યું છે. કૃષ્ણનું જીવન સુખી છે. તેઓ ગોકુળથી પધારીને મથુરાના રાજા બન્યા છે. બધા સુખી છે. જ્યારે કિશન આવું જીવન ભોગવવા અસમર્થ છે. કાનજી ધખતી બપોરે શહેરના રસ્તા વચ્ચે થઈને, માણકી સાથે પતરાની નાનકડી ગાડીમાં પાંગળા કિશનને ખેંચી રહ્યો છે. કારણ, કાનજી આંધળો છે, દીકરો કિશન પાંગળો છે. આ કરુણ ઘટના વાસ્તવિકતાને વધારે ખુલ્લી નજરે બતાવી આપે છે.

વાર્તામાં બતાવેલી ઘટના તો એક જ છે– જન્મપ્રસંગની. જન્મ પણ એક જ સમયે થયો છે. બંનેના જન્મ સમયે વીજળી ઝબૂકે છે, વરસાદ વરસે છે. છતાં બાળકૃષ્ણને વસુદેવ, વટપત્ર, નાગ વગેરે થકી રક્ષણ મળે છે. જ્યારે બાળકિશનને આવું કોઈ રક્ષણ મળતું નથી. એકને ત્યાં આનંદનો પ્રસંગ છે, તો બીજાને ત્યાં કરૂણતા. એકને ત્યાં ભાવિ જીવનને લઈને પણ ઉમંગનો પ્રસંગ છે. જ્યારે બીજાને ત્યાં ભાવિ જીવનને લઈને અત્યારથી જ અપંગ બનાવાય છે અને કરુણતાનો માહોલ છવાય છે. વગેરે પ્રશ્નો, વિષમતાઓ સર્જક માનસ થકી વાચકવર્ગને વિચારતા કરી મૂકે છે. એ તરફ જાણે સર્જકશ્રીએ કટાક્ષ કર્યો છે કે આવું અંતર કેમ? લોકો આવું જીવન પસાર કરી રહ્યા છે. જે બંને દૃષ્ટિએ જોવું રહ્યું.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

આમ કૃષ્ણના જન્મપ્રસંગ સમયની કુતુહલતા, ઉલ્લાસિતા, આમ જનમાનસમા એને લઈને જોવા મળતી ખુશાલી એક સુખમય જીવનની ભ્રાંતિ કરાવે છે. જ્યારે કિશનના જન્મ સમયની લાચારી, કરુણતા, કુટુંબીઓની મનોવ્યથા ભાવિને લઈને પ્રગટતી અસામર્થ્યતા, હીન કૃત્ય કરવા તરફ પ્રેરતી મનોદશા ગરીબીની વચ્ચે રઘવાતા જીવનની અનુભૂતિ કરાવે છે. સુખી લોકોના ઘરે આમ સામાન્ય પ્રસંગો પણ કેટલા ધામધૂમથી ઉજવાતા હોય છે, બાળકના જન્મપ્રસંગને કેવા માહોલમાં ખુશીથી ઉજવાય છે. જ્યારે ગરીબને ત્યાં બાળકના જન્મની ખુશી તો દૂર પરંતુ તેના ભવિષ્યને લઈને ચિંતાના વાદળો છવાય છે જે કિશનના જન્મપ્રસંગને લઈને પ્રતિત થાય છે.

સર્જકશ્રીએ બસ આમ સમાજમાં જોવા મળતા વિષમતાના ભેદને આ જન્મપ્રસંગના ઉદાહરણ થકી એ તરફ દૃષ્ટિ માંડી છે. અમીરોની વાસ્તવિકતા શું છે? અને ગરીબોની વાસ્તવિકતા શું છે? જે આના થકી જોઈ શકાય છે. ધનિક લોકો જાહોજહાલી, વૈભવી જીવન પ્રસાર કરે છે. જ્યારે ગરીબોમાં અમુક લોકોને તો બે ટંક ખાવાનું પણ પૂરતું મળતું નથી. અમીર લોકો પોતાની જીવનજરૂરિયાતો સરળતાથી ભોગવી શકે છે. જ્યારે ગરીબ વર્ગ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પણ સરળતાથી ભોગવી શકતો નથી. આ જ સંદર્ભ પ્રસ્તુત વાર્તા સાથે અભિપ્રિત છે. કરસનદાસ માણેક પણ કહે જ છે ને-

'છે ગરીબોના કૂબામાં તેલનું ટીમ્પુય દોહ્યલું,

ને શ્રીમંતોની કબર પર ઘીના દીવા થાય છે.'

આજ સંદર્ભ પ્રસ્તુત વાર્તાના મર્મ સાથે અભિપ્રિત બને છે. આમ જનસમાજમાં જોવા મળતો આવો વિરોધાભાસી ભેદ અનેક પ્રકારનો હોય છે. જે સર્જકશ્રીએ જન્મપ્રસંગના નિમિત્તે ઉદ્ભવતી વિરોધાભાસી વાસ્તવિકતાને બતાવી આપી છે. એ તરફ કટાક્ષમય દૃષ્ટિ ખોલી આપી છે. માનવજીવન કેવું વિરોધાભાસી ભેદરેખાઓથી ચાલી રહ્યું છે અને તેમાં માનવસંવેદના કેવી અલગ અલગ રૂપે પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. તેમજ એક જગ્યાએ આનંદ-ઉલ્લાસ-ઉત્સાહ-ખુશાલી, પરસ્પર પ્રતિ માન-સન્માન હોય છે, તો બીજી જગ્યાએ કરુંણતા, લાચારી, અન્ય પર નિર્ભરતા જીવનશૈલીને સાવ ફિક્કી બનાવી મૂકે છે. જે આ સમગ્ર વાર્તામાંથી પસાર થતા આમે જ દૃષ્ટિપાત કરી આપે છે. અને એથી જ સર્જકની આ નવલિકા તેના વસ્તુવિધાનને લઈને અંતે એક નવી જ છાપ ઊભી કરી જાય છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

'રાગાધીનમ્' નાં જીવનસંદર્ભનાં ગીતો

ડૉ. વિપુલ કાળિયાણિયા

વ્યાખ્યાતા સહાયક,

શ્રી વી. એમ. સાકરિયા મહિલા આર્ટ્સ કૉલેજ, બોટાદ

સર્જક પોતાના યુગનું સંતાન છે. કોઈપણ સર્જક પરંપરાને વળગીને પ્રયોગોને આવકારે છે. પરંપરા અને પ્રયોગોનો સમન્વય સાધતો સર્જક શ્રેષ્ઠતમ સર્જન કરી શકતો હોય છે. અનુઆધુનિક કવિતા પ્રવાહમાં પોતાની અલાયદી ઓળખ ઊભી કરનાર કવિ સંજુ વાળા પણ પોતાની કવિતામાં પરંપરા અને પ્રયોગશીલતાને આવકારે છે. માનવ સંવેદનને નાનાવિધ રૂપે પોતાની કવિતામાં ઉજાગર કરનાર આ કવિની કલમ બળુકી છે. માનવ અસ્તિત્વ, આત્મા, જીવ-શિવ અને એની સાથે જોડાયેલાં એકાધિક સંદર્ભોથી એમની કવિતા રળિયાત છે.

કવિતા અને જીવનને સીધે જ સંબંધ છે. કવિએ જીવાતા જીવનને ઝીલ્યું છે પોતાની કવિતાઓમાં. સામાન્ય માણસની જગતને જોવાની દૃષ્ટિ અને કવિની જગતને જોવાની રીત બન્નેમા ઘણો ફેર હોય છે. કવિ સંજુ વાળા નિર્મિત 'રાગાધીનમ્'ની ગીત રચનાઓમા કુશળ કવિએ પોતાની આગવી દૃષ્ટિથી સૃષ્ટિને નિહાળી છે. કવિ પાસે તો શબ્દ સંજીવની હોય છે. કોઈ નિર્જીવ વસ્તુને પણ સજીવ બનાવી દેવાની કવિમાં તાકાત હોય છે.માનવ સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં તો જીવન હોવાનું જ પણ નિર્જીવ જગતમાં પણ કવિ પ્રાણ પુરતા હોય છે. 'રાગાધીનમ્' ની ગીત રચનાઓને ધ્યાને લઈને આપણે આ વાતની ચર્ચા કરીશું.

કવિ સંજુ વાળાની ગીત રચનાઓને ભજન પરંપરા સાથેનો ગાઢ અનુબંધ જોવા મળે છે. આત્મા, અસ્તિત્વ, પરમતત્વને પામવાની વાત વગેરે બાબતો ગીતોમાં પામી શકાય છે. 'રાગાધીનમ્' ની ગીત રચનાઓને આ દૃષ્ટિકોણથી મૂલવીએ.'અવળી ચાલ' ગીતમાં કાવ્યનાયક એક મહાપુરુષની ગરિમા સાથે રજુ થયો છે. એક જ ડગલે ત્રણે કાળના છેડા માપી લેનાર છે. મહાભોગને ચાખનારની ગતિ કેવી થાય છે એ ગીતમાં જીવંત- નૃત્યની ભંગિમા સુપેરે વ્યક્ત થઈ છે:

'ચાખે એ સહુ કોઈ નાચે લઈને માથે નવ નવ બેડાં.

અવળી ચાલ, અજાયબ કેડા'

'જીવને' રચનામાં આત્મા-જીવને મનાવવાની વાત સુંદર બાનીમાં વ્યક્ત થઈ છે. સંબોધન અને એને મનાવવા માટેની વાત કવિએ પ્રાસબદ્ધ રીતે મૂકી છે.

'વ્હાલા, હીરદોરી ને અતલસનો ઝૂલો

હેતે ઝુલાવશું હે જીવ! હવે ખુલો રે ખુલો.'

જીવને મનાવવા માટે કવિએ પોતીકા વ્યક્તિ સાથે વાર્તાલાપ થતો હોય એવ ભાવ અને ભાષા પ્રયોજ્યા છે અને જીવનની- જીવની મહત્તા કરી છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

લ્હાણી- આનંદ જ જીવનનો પર્યાય છે એમ કવિ 'જડી સરવાણી' ગીતમાં કહેતાં જણાય છે:

સહજ જડી સરવાણી...

મળ્યું, મેળવ્યું, વાવરવું

-ને ઉચી-ઉધારું લઈ કરવાની લ્હાણી.

આગળ કવિ કહે છે કે ,

'રસ્તા વચ્ચે પડી લખોટી જોઈ ભૂસકો મારી દઉં બચપણમાં,

તનમન લઈને તરવું ઊડવું સહજપણે સામેલ થવું સગપણમાં. '

બાળપણનું કોઈ સ્મૃતિચિહ્ન માત્ર નજરે ચડે અને બાળપણમાં પહોંચી જવાય છે એવી વાત કવિએ આ ગીતમાં મૂકી છે. જીવતાં-જાગતાં વ્યક્તિને જ આવી સંવેદના પ્રાપ્ત થાય એમ કવિ દૃઢપણે માને છે.

'ડ્હાપણ દાખો' રચનામાં પણ પ્રિયતમ સાથેના અબોલાને સ્વીકારી 'રહીએ, જેમ તમે જી રાખો' કહેતી નાયિકાની સંવેદના પ્રગટે છે. 'હજુ' ગીતમાં પ્રકૃતિના નાનાવિધ તત્વોને- તેનામાં રહેલાં જીવંત તત્વને કવિએ નોખી-અનોખી મુદ્રા દ્વારા રજુ કર્યા છે. જેમકે,

પ્રભાતી સ્વર,લયનું સતત ગણગણવું, ભેજવાળો પવન,, સુરીલો કંઠ, ચકલીનું ચીં..ચીં...,ગીત ગાતી બાલિકા વગેરે જીવંત ચિત્રો કવિના કેમેરાએ પકડ્યા છે. જોઈએ થોડીક પંક્તિઓ:

'હજુ કોઈ માળામાં પ્રગટે પહેલવહેલું ચીં.. ચીં..

હજુ મને એ લય ગણગણવો ગમતો આંખો મીંચી.'

'હજુ ક્યાંક આથમતી વેલે બેસી બે-ત્રણ વૃદ્ધા'

'હજુ વયસ્કા પુત્રી ઉત્તર વાળે નજરે નીચી.'

આવી કેટલીય સુંદર જીવંત ક્ષણો કવિએ પ્રસ્તુત ગીતમાં કેદ કરીને ગીતને રળિયાત કર્યું છે.

'મનમોજી' માં 'અમે અમારા મનના માલિક મસ્ત મિજાજી મોજી.' કહેતાં કવિ ગીતને અનુરૂપ ભાવ અને ભાષા પ્રયોજી જાણે છે. 'કરું વાયરા સાથે વાતો' કહેતાં કવિ ખરેખર મનમોજી જ છે. 'અનભે ગતિ' માં પંખીનું રૂપક લઈને કવિ આત્માની વાત કરે છે. પ્રકૃતિનું પનોતું સંતાનએવાં 'પંખી' સાથે થતી આ ગીતની ગતિ ધ્યાનાર્હ છે. 'ઘરમાં' ગીતમાં ઘર સાથે જોડાયેલ વિવિધ જીવંત અને નિર્જીવ વસ્તુની વાત કવિ કરે છે અને કવિની કલમે સઘળું જીવંત બની રહે છે. 'થઈને રહીએ લીટી' ગીતમાં પણ ગુંચ- વળાંકો છોડી-છાંડીને સીધી લીટી બની રહેવાની વાત કવિ કરતા જણાય છે. 'ભલો આપણો ફૂબો..' કહેતાં કાવ્યનાયક સંતોષી અને સીધાસાદા બની રહેવા કહે છે.

'રોજ ઝઘડવું, છુટ્ટું પડવું, રડવું, પાછું મળવું,

આ તે કેવુંદળનું જેને રોજ ઊઠીને દળવું'

પ્રસ્તુત વાત કવિ 'રોજ ઉઠીને દળવું' ગીતમાં રોજિંદા વ્યવહારની-જીવાતા જીવનની વાત વ્યક્ત કરે છે. લડવું- ઝઘડવું, રડવું,રિસામણાં-મનામણાં ની વાત કવિ સુપેરે કરે છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

સગપણ-સંબંધની વાત કવિએ ‘દીવા શગે ચડ્યાં’ ગીતમાં આબેહૂબ રજુ કરી છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સાચાં સગપણ બચ્યાં છે કે કેમ ? એ વાત કવિએ અહીં માર્મિક રીતે મૂકી છે.

‘તૂટકછૂટક સંબંધોને સળંગ દોરે બાંધ્યા રે

સગપણના દીવા શગે ચડ્યા,

ખર્યા પાંદડાં વીણી વીણી પાછાં ડાળે સાંધ્યાં રે..’

‘વાડીનો વડ’ ગીતમાં વિરહથી ઝૂરતી નાયિકાની વેદનાને વાચા આપવામાં આવી છે. અઢળક આંસુડાં લઈને વિરહની આગમાં ભડભડ સળગતી નાયિકા ઝરુખે ઊભી છે પણ એના પરદેશીની વેલ્ય આવી જ નહિ. પ્રણય અને વિરહ કાવ્યના શાશ્વત વિષય ગણી શકાય. હમેશા હસતી-રમતી કાવ્યનાયિકા અહીં વિરહથી તપ્ત છે. કોટ-કાંગરે એનો જીવ ઝૂરે છે. વિરહિણી નાયિકાની વેદના અહીં બળુકી રીતે પ્રગટી છે.

‘આપણે’ ગીત રચનામાં ‘એક ઊંચી દીવાલ અને આપણે’ કહીને આપણા સૌની સંવેદનાને વાચા આપી છે.

‘સધિયારો આપો તો શિખર પર પહોંચીએ

પંપાળો,તો જઈને વસીએ રે પાંપણે..

એક ઊંચી દીવાલ અને આપણે’

સજીવ -જેનામાં જીવ છે તે માત્ર લાગણી- હૂંફના ભૂખ્યાં છે.એને પંપાળો-હુંફ આપો, પ્રેમ આપો તો એ આંખનું રતન બનીને રહેશે એમાં બે મત નથી. કવિએ અહી જીવંત વ્યક્તિ-સજીવમાત્ર હૂંફ ઈચ્છે છે એમ આડકતરી રીતે દર્શાવ્યુ છે.

‘વરતારો’ રચનામાં સામસામે બે પાત્રોને છે અને જેમાં એક મૂંગુંમંતર છે અને બીજું બોલકું છે જે જવાબ માગી રહ્યું છે- કૈક તો અણસાર-વરતારો આપો એમ પૂછ્યા કરે છે. મૂંગું રહેનાર પાત્ર ઈશ્વર પણ હોય શકે અને પ્રિયપાત્ર પણ હોય શકે! ગીતનો ઉઘાડ આવી રીતે થાય છે-

‘કૈં તો દ્યો વરતારો

વાત વાતમાં વળ ચડાવ્યે કેમ આવશે આરો?’

બોલકું પાત્ર આગળ કહે છે કે,

‘તમે તમારી મસ્તીમાં અમને ક્યાંય પડે નાં ચેન,

એવા તે ક્યાં કારણ જેનાં ઘમ્મર ચડતાં ઘેન .

જેવું અમે ય ધારી બેઠા એવું તમેય ધારો !

કૈં તો દ્યો વરતારો’

નિર્જીવ વસ્તુને પણ સજીવ બનાવી દેવી એ શક્તિ કવિ પાસે જ રહેલી છે. ‘જળઘાત’ ગીતમાં કવિ ‘પાણીને પરસેવો અને જળને આવ્યા ઝળઝળિયાં...’ ની વાત બેખૂબીથી કરે છે.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

'પાણીને પરસેવો અથવા જળને આવ્યાં

ઝળઝળિયાંની ખબર પડે શી રીતે?'

ગીતમાં નાવીન્યપૂર્ણ ભાવ સંવેદન કવિ લઈ આવ્યાં છે. જળને શું શું થતું હશે જ્યારે એ વહેતું હશે ? તાન, ધૂમરી,સમથળ પ્રવાહ વગેરે બાબતોને કવિએ સુયોગ્ય પદાવલી પ્રયોજી જીવંત બનાવી દીધી છે.

આમ, સમગ્ર ચર્ચાને અંતે કહી શકીએ કે કવિ પાસે એવી શક્તિ છે જે નિર્જીવ વસ્તુને પણ સજીવ બનાવી જાણે છે,. કવિનો શબ્દ તો દમયંતીના હાથ સમાન છે અને શબ્દએ દમયંતીના હાથમાં રહેલાં માછલાં સમાન છે.જ્યાં મૃત- નિર્જીવ પણ સજીવ બની જાય છે.કવિની કલમે બેસનાર શબ્દ તો મોર બનીને ટહુકવા લાગે છે. 'રાગાધીનમ્' ની ગીત રચનાઓને પણ આ વાત સુપેરે લાગુ પાડી શકાય એમાં કોઈ બેમત નથી.

સંદર્ભ-

'રાગાધીનમ્' કવિ-સંજુ વાળા, પ્રથમ આવૃત્તિ-2007, રંગદ્વાર પ્રકાશન-અમદાવાદ

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

લોકસાહિત્યની સંજ્ઞા, વિભાવના અને તેની લાક્ષણીકતાઓ

ઠાકોર મેઘનાબેન શિવાજી
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનીવર્સીટી, પાટણ
પીએચ.ડી. શોધાર્થી, ગુજરાતી

લોકસાહિત્ય એટલે શું ?

જનમાનસના યુગોથી અસ્તિત્વ ધરાવતું લોકસાહિત્ય લોકકંઠે અને હવે લિપિબદ્ધ સ્વરૂપે જળવાઈ રહ્યું છે. "લોકસાહિત્ય એટલે લોકોનું લોકો માટેનું અને લોકો દ્વારા રચાયેલું આપનું તળપદુ ધન " આ સાહિત્ય કોઈ એક વ્યક્તિનું નહિ પરંતુ આખા જનમાનસ -સમાજનું સાહિત્ય છે. અહી લોકજીવની ઊર્મીઓને – ભાવનાઓને વાચા આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત જનસમાજની રહેણીકરણી, આચાર-વિચાર, જીવનશૈલી તથા પરંપરાગત પાળવામાં આવતા રીત-રિવાજ, ઉજવાતા ઉત્સવો અને શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા પ્રસ્તુત કરતી લોકવાણી – વાર્તાકથાઓને સમાવવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં લોકસાહિત્ય એટલે લોકો માટે લોકબોલીમાં અનાયાસે રચાયેલું, લોકસંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ ઝીલતુ અને લોકજીવન સાથે સીધું સંકળાયેલું પેઢી દરપેઢી થી ઉતરી આવેલું લોકોનું સાહિત્ય. આ સાહિત્ય લોકસ્મૃતિ, લોકહૃદય અને લોકકંઠમાં યુગોથી સચવાતું જીવંત આવ્યું છે. જે ચો તરફ પ્રસર્યું છે.

લોકસાહિત્યની સંજ્ઞા અને વિભાવના

"લોકસાહિત્ય' શબ્દ 'લોક' અને "સાહિત્ય' એવા બે શબ્દોના સંયોજનમાંથી બનેલી સંજ્ઞા છે. લોક શબ્દના બે અર્થ મળે છે. લોક એટલે જન સામાન્ય અંગ્રેજીમાં FOLK(પરથી તેના પર્યાય રૂપ ગુજરાતી માં ઘડાયો છે. 'લોકસાહિત્ય' શબ્દપ્રયોગ અર્વાચીન છે.

FOLK LORE સંજ્ઞામાં Falk એ જૂની અંગ્રેજીનો શબ્દ છે. જેનો અર્થ થાય છે "સભ્યતાથી દુર રહેનારી" સુસંસ્કૃત 'જાતિ' LORE એટલે પરંપરા આમ "FOLK LORE" માં લોકોના રીત રિવાજ, વહેમ, માન્યતા, લોકકલા, કારીગરી લોકસાધના કે ઉપકરણો કંઠસ્થ સાહિત્ય વગેરેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. FOLK LORE શબ્દના પર્યાય તરીકે 'લોકવિદ્યા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યા હતો. આમ 'લોક' અને તેની વાણીની પરંપરા અત્યંત પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી ચાલી આવે છે.

લોકસાહિત્યની વિભાવના: (અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિચારકો)

- "લોકસાહિત્યએ બોલાતી જનવાણીનો નિચોડ છે. સાહિત્યવાણીને વારંવાર એ લોકવાણીએ પોતાના મેઘજળ પીવડાવીને વહેતી રાખે છે.' - **ઝવેરચંદ મેઘાણી**
- "લોકોદ્વારા લોકો માટે, લોકબોલીઓમાં સર્જાયેલું લોકસંસ્કૃતિ અને પ્રાકૃતિક પરિવેશનુ પ્રતિબિંબ ઝીલતું લોકોનું કંઠસ્થ સાહિત્ય એટલે લોકસાહિત્ય' - **જસવંત શેખડીવાલા**

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

"વાંસનો અંકુર ધરતીનું પડ ફાડીને બહાર નીકળી આવે છે, તેમ લોકસાહિત્યના શબ્દો લોકકવિતા અંતરપ્રદેશ માંથી આપમેળે બળ કરીને ફૂટી નીકળે છે.' - **દુલેરાય કારાણી**

- "લોકસાહિત્ય એટલે કોઈપણ પ્રદેશ અને એની ભાષા બોલીઓમાંથી કથોઓ અને ગીતો જેવી પરંપરાથી કહેવાતી ગવાતી, રચનાઓ જે લોકમાણસ માંથી ઉન્નવેલી લોકમાનસ દ્વારા ઘડાયેલી અને લોકલક્ષી હોય. - **ડૉ.હસુ યાજ્ઞિક**
- "લોકસાહિત્ય એ મુખ્યત્વે નિરક્ષર લોકોના મૌખિક શબ્દ દ્વારા સર્જાતું અને સંક્રમિત થતું સાહિત્ય છે. ' - **નરેશ વૈદ**
- "લોકસાહિત્ય એટલે ચોક્કસ પ્રકારના પ્રાદેશિક ઢંગ-ઢાળમાં હાવભાવ સાથે રજૂ કરવા માટેનું જોવાનું, સંભાળવાનું, જાણવાનું અનુભવવાનું સાહિત્ય. - **ડૉ.બળવંત જાની**
- "લોકસાહિત્ય એટલે ગ્રામપ્રજાનું સાહિત્ય પરંપરાથી લોકવાણીમાં કંઠસ્થ સ્વરૂપે સચવાયેલું સાહિત્ય. કોઠાસૂઝવાળા અભણ માનવીઓ દ્વારા રચાયેલું લોકસમાજમાં ફરતું - તરતું સાહિત્ય.' - **જોરાવરસિંહ જાદવ**
- લોકસાહિત્ય એટલે લોકજીભે રમતું, લોકકંઠે ગવાતું, સાહિત્ય કોણ જાણે તે કૃતિ ક્યારે રચાઈ હશે. જમાને જમાને બદલાતી ભાષામાં લોકજીભે એનું રૂપાંતર થતું આવતું હોઈ અત્યારે બોલાતી ભાષામાં એ સાંભળવા મળે છે. અલબત લોકસાહિત્ય એ લોકકંઠની ફલક દ્વારા અને નહિ કે પોથીઓમાં જીવતું હોઈ સ્થળની જુદી-જુદી બોલીઓમાં એ મળવાનું.' - **ઉમાશંકર જોશી**

પશ્ચિમના વિદ્વાનોના મતે.

- 'Folklore Expressed on words'
  (લોકસાહિત્ય એટલે શબ્દોમાં સ્ફુટ થતી વિદ્યા)
  -આર્થર ટેઈલર
- Spoken Sung and Voiced forms of Traditional atterance that saw repetitive Patterns.
  (લોકસાહિત્ય એટલે મૌખિક રીતે વાહન થયેલ સાહિત્ય જેમાં પુનરુકિત કે આવર્તન પામતી ભાત હોય)
  - એફ. એસ. અટલી
- Oral literature can and Frequently does in to written literature.
  (કંઠસ્થ સાહિત્ય એ લેખિત સાહિત્યમાં સાહજીકતાથી પ્રવિષ્ટ થઇ શકે)
  - ડોર્સન

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

લોકસાહિત્યની લાક્ષણીકતાઓ:

- લોકસાહિત્ય અશિક્ષિત લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થતું કંઠસ્થ સાહિત્ય છે. તે લોકકંઠે રચાયેલું અને સચવાયેલું પારંપારિત સાહિત્ય છે.
- લોકસાહિત્ય તે મુખ્યત્વે લોકપરંપરાઓમાંથી પ્રાપ્ત છે. તે હંમેશા લોકબોલીઓમાંથી જ હોય છે. લોકગીત કે લોકવાર્તાઓ તે જે વિસ્તાર કે જ્ઞાતિની લોકબોલીમાંજ રચાયેલા છે.
- લોકસાહિત્યએ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી રચાયું છે. તે અશિક્ષિત - અભણ અને ક્યારેક શિક્ષિત લોકો પાસેથી અને સમાજના નીચલા સ્તરના લોકો પાસેથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.
- લોકસાહિત્યની રચના કોણે, ક્યારે, કેવીરીતે કરી તે નિશ્ચિતતા કહી શકાય તેમ નથી. તેની રચના કરનારા અજ્ઞાત રહ્યા છે. તેથી એમ કહી શકાય કે તે લોકો દ્વારાજ રચાયેલું છે, અને લોકો જ તેના કર્તા અને રચયિતા છે.
- લોકસાહિત્ય લોકજીવન અને તેમની જીવનપ્રણાલી માંથી ઉદભવ્યું છે. તેથી તેમાં સાહજિક રીતે લોકોની છબી જોવા મળે છે. તેમાં ગ્રામ્યલોકોની લાગણીઓ - કલ્પનાઓ, ઈચ્છાઓ અને આશાઓનું સ્વાભાવિક રીતે આલેખન થયેલું છે.
- લોકસાહિત્ય મૌખિક અને મૌલિક સાહિત્ય હોવાની સાથે - સાથે તે લોકોનું સહિયારું નિર્માણ છે. તેનું નિર્માણ લોકોદ્વારા લોકસમુહમાં અને ક્યારેક વ્યક્તિગત થાય છે. અશિક્ષિત અને લાગણીશીલ એવા લોકસમુહમાંથી આ સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે.
- લોકસાહિત્ય અને લોકજીવન સાથે સીધો સબંધ છે. તેમાં મનકજાતના બધાજ ભાવોનું આલેખન થાય છે. અને તેથી જ આ સાહિત્ય એના સાચા અર્થમાં લોકોનું સાહિત્ય કહેવાય છે. વ્યક્તના જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીના વિવિધ પ્રસંગોમાં જનસમાજમાં, જીવન ભાવનાઓમાં અને સફળતા-નિષ્ફળતાઓનો નિવ્યાજ આલેખ આં સાહિત્યમાં રચાયો છે
- લોકસાહિત્ય ગદ્યમાં, પદ્યમાં અને ગદ્ય - પદ્ય મિશ્રરૂપમાં જોવા મળે છે. સોરઠા, દુહા, લોકગીતો, જોડકણા, પાડા - ભજનો, વગેરે પદ્યમાં અને ટુચકા, લોકકથા, લોકવાર્તા વગેરે ગદ્યમાં તો વળી દુહાબદ્ધ, પ્રેમકથાઓ અને ભવાઈના વેશો વગેરે ગદ્ય -પદ્ય મિશ્રિત સાહિત્ય સ્વરૂપો રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.
- લોકસાહિત્ય સમૂહમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું, જોવાનું અને સાંભળવાનું સાહિત્ય છે. તે શિષ્ટ સાહિત્યની જેમ આનંદ પણ આપે છે. અને લોકોમાં લોકપ્રિય અને પ્રચલિત બનેલું સાહિત્ય છે.

સંદર્ભસૂચી

- "લોકવિદ્યા પરિચય" સં. હસુ યાજ્ઞિક, પ્ર પ્રાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ
- "લોકસાહિત્યનું સમાલોચન' સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકાશક, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન
- "લોકસાહિત્ય આલોક", સં. જસવંત શેખડીવાલા, પ્રકાશક -પાર્શ્વ પબ્લિકેશન
- "લોકવાડમય*, સં. કનુભાઈ જાની, પ્રકાશક, નહેરુ ચેર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટ
- FOLKLORE AND THE STUDENT OF LITERATURE IN DUNDES, AECHEER, TRAILER 1965.
- FOLKLORE AND LITERATURE IN DUNDES A.U.F.S. ETLY. EDI 1965.

ISBN-978-81-969178-3-8
First Edition

A Critical study of Kavita Kane's mythical fiction Sita's Sister

Rathod Nehalben Mohanbhai

Abstract

Women are known to be the symbol of spirituality love strength sacrifice and courage the role of women in today's world is changing significantly mythology and folk tales present their culture beliefs and values systems of ethnic groups. Indian epics are the curtain of patriarchy with woman in the last stage of social ladder modern writers deal with the real telling of epics from different viewpoints the modern writers draw parallels to contemporary issue like honour killing sexual violence gender discrimination and racism by retelling the mythologies. Kavita Kane is known for writing mythology-fiction. Kavita Kane's Sita's Sister is the best rendition to the Ramayana from the worst hit women of the Ramayana. We all know what happened to Rama, Sita and Lakshmana when they ventured to forest following Dasaratha's orders. But what happened in palace Ayodhya when they were away. Who managed the broken family? All the questions that were haunting us and which was left unanswered in Valmiki's Ramayana. It is answered by Kavita Kane's Sita's Sister - the most neglected, marginalized and less lime-lighted character who exists for namesake in the Ramayana -Urmila. Women is considered to be submissive and subjugative not only in the ancient period but also in the current scenario. She silently endures all pains and sufferings. The paper also aims in providing an awareness to empower women and thereby overturn the stereotypical impressions of women in society.

Keywords: Mythology, Feminism, Ramayana, Justice, Marginalisation

Myths are the most powerful tools used by patriarchy to subordinate women in the use of language. Women poets revise myths to present their perspectives so far ignored. The myth is a complex form of language and women poets steal the language in which they are humiliated and refashion it to tell their story with her point of view.

Kavita Kane is one of the most popular and lauded authors in mythological retelling genre. Our mythology is fulfilled with strong women characters who are hardly admired and some like Sita's sister, Urmila, don't even find a substantial mention in the texts. She is the one of them who suffered in silence. She protested against the patriarchy but her voice was silenced. Kane in her Sita's Sister gives voice to the marginalized and most neglected character of the Ramayana- Urmila. Urmila is always known Sita's sister or Lakshman's wife or the one who did not follow her husband in exile and chose the luxury of the Ayodhya. Valmiki's Ramayana or the later versions of it never talk about character of Urmila as a clever and strong female

figure. This may be because she did not adhere to the patriarchal norms like the quintessential Sita. Therefore, Kavita Kane revisits the Ramayana from Urmila's points of view and gives her a voice and justice to her character.

IDEAL SISTER AND DAUGHTER

The novel starts with Urmila's childhood and talks about how she was overshadowed by Sita. Sita is the adopted daughter of king Janak and queen Sunaina. After they adopted Sita they give birth to Urmila. Through a re-visioned myth making technique, Kane has portrayed Urmila's character with a well-built feminine identity who takes bold stands in the male dominated society. Devi comments,

"She is left unnoticed in mythology except for the term Urmila Nidhra which refers to the fourteen-year long sleep of her in order to fulfill her husband's vow to guard Rama and Sita day and night during their fourteen-year exile in the forest of Dandaka. Moreover, in killing of Meghnath, the son of the demon king Ravana of Lanka, Urmila's name gets mentioned. The story states that Meghnath could be killed by only a man who has not slept for fourteen years and since Urmila shares her husband's sleep, evidently Lakshmana kills Meghnath. Hence, it is clear that Urmila is given a passive role in the epic as the prime role Sita eclipses her sister Urmila (2018 p.139)."

Urmila such a wonderful character is that she is never jealous of her sister Sita. Instead, Sita is her world. Even when her mother Sunaina confesses that she did neglect Urmila, she does understand not criticises her mother.

The opening scene of the novel shows the love Urmila has for Sita. Even during the swayamvar Urmila is apprehensive for Sita. Before the swayamvar when Lakshman attacks a demon disguised as Sita, Urmila thinks that he has killed her Sister. She snatches his dagger and tries to kill Lakshman, the love of her life Such is the love Urmila has for Sita. Her love for Sita surpasses her love for Lakshman. Later when Kaikeyi does not accept Sita with respect. at that time Urmila was totally upset. Kaikeyi said to Urmila the real Janaki and Maithili. As a daughter, Urmila was always secondary to Sita. Therefore, Kaikeyi calling her Janaki should have made her happy. On the other hand, Urmila is quick in her response and corrects word of Kaikeyi, "I am neither. Urmila corrected emphatically. It is Sita who is called Janaki and Maithili, Mother. Her tone was almost defiant." (Sita's Sister-61). Even when Urmila gets to know that Keykeyi wants Ram to remarry, Urmila is flabbergasted. She opposes it loudly: Do they seriously take us to be such tame girls who will scurry to obey'?' scoffed Urmila in grim agreement." (Sita's Sister-61).

The Ramayana is not only based on the morals such as the triumph of goodness over evil. Brotherhood, obedience, compassion, love, sacrifice all looped into the thread of Indian cultural society. But it also lays emphasizes on the value of dharma in Indian mythology. As in the Ramayana, Ram is known as Maryada Parushottama who fulfills his *Putra Dharma*, while Lakshman, Bharat and Satrughna fulfill their *Bhrata dharma*, Ram's wife, Sita is also known as the epitome of traditional Indian wife for following her *Patni Dharma*. They all become the epitome of dharma hood. But what happens to Urmila, who is either known as Sita's sister or Laxman's wife. Like Sita, she also follows *Patni dharma* and sacrifices of her desires and happiness and welcomes pain.

“One often wonders why is there so little said about the brave and self-sacrificing wife of Lakshman, who upheld dharma as much as Rama did. If Rama went on an exile to fulfil the promise given by his father to Kaikeyi, citing it to be his dharma to fulfil his father's wishes, Urmila exiled herself in the palace, so that Lakshman could fulfil his promise of always protecting his brother (Shekha, 2015).”

Urmila's sacrifice is harder than Sita's. Both are newly married. Sita has the satisfaction of staying with her husband Rama during the exile period which Urmila hasn't. Sita is acclaimed for her sacrifice. But what about Urmila's? She, herself a new bride of Ayodhya, stays away from her husband for fourteen years so that others are able to fulfill their dharmas. Her staying away from her husband Laxman for fourteen years was no way less than an exile. In Sita's Sister, Sita utters:

"You make my exile a simple task compared to what you are doing. Not only you are going to be separated from your husband for the next fourteen years, but you don't want your husband to even think of you lest he distresses from his goal to serve his brother. I bow to you, sister for vanvas. your Exile here in the palace shall be way harder than mine in the forest. Give me your strength and I know I shall succeed too" (153).

When Lakshman and Sita decide to accompany Ram in exile, Urmila is more worried about her sister. She knows that Sita is naive and hence worries about the dangers she will be exposed to in the forest. She doesn't complain when Lakshman leaves Urmila. But She protests when she fears that Mandavi's future is going to be similar to her life. When Bharat announces that he will spend fourteen years in Nandigram doing penance Urmila questions him. She loves her sisters very much to let them suffer what she is going through She is fearless, she questions everyone including Vishwamitra and Guru Kashyapa on what dharma is it that wives are left by their husbands. What the novel tries to discuss about is the hypocrisy of the patriarchal society. The continuous changes in socio-economic and psycho-cultural facet of human living

have been the reason behind a great change in the role of Indian women from ancient period to present contemporary society. Some female figures like Urmila, Kunti, Sita, Draupadi, Tara, Ahalya and Parvati from the Hindu mythology are considered ideals due to their high moral values. They are the epitome of womanhood, who have given their great contribution to the socio-cultural development of Indian society.

"...Women have played a silent, self-effacing role to sustain Indian civilization down the ages They have made their influence felt in all walks of life but retained the feminine graces-motherliness, wife's Fidelity, kinship bonds, cultural norms and the cherished "home sweet home" instinct" (Mishra, 2017).

The book is called "Sita's Sister" and not Urmila. This is may be because Urmila every time put her sister beyond everything, sometimes even beyond her husband Lakshman. The patriarchy and the concept of heterosexual marriage expects a woman to dedicate herself to her husband's family and separate herself from her maternal relations. The love betwixt brothers is always appreciated and used as an example. Ram-Lakshman's relation is the epitome of brotherhood. However, the relation betwixt sisters is never appreciated and talked about in our society.

IDEL WIFE

Urmila's love for Lakshman is really the epitome of love. It is unconditional during Sita's swayamvar. After some time, Urmila realises that she actually loves to Lakshman. In swayamvar, When Rishi Parashuram is angry on Lakshman as he misunderstands that it is Lakshman who broke the Shiva Dhanush, Urmila direct jumps in to save Lakshman. In the swayamvar filled with many brave princes, including the bravest ones like Ram, no one dares face Parashuram's anger but Urmila. Urmila's intelligence saves Lakshman from Parashuram anger. Urmila's love for Lakshman is such that she agrees to marry him even though she knows she will always be secondary to Ram. Lakshman confesses that if he has to choose betwixt Ram and Urmilla, he will be always choosing Ram. Urmila is the one who is Sita's confidante. It is because of Urmila's self-confidence, courage, and supporting nature, her sisters look upon her for backing. She is every time remained a positive catalyst in their lives. After falling in love with Ram, when Sita gets worried about the fate of the Swayamvar. Urmila ressas Sita that he would be the special one "who will becak that bow" and win her over and get marry him. Urmila's such words helped Sita in getting calm down. but for Sita, she was her anchor who secured her to a comforting veracity of her own existence. Urmila was her life line; she was her soulmate" (Sita's Sister, 22).

Urmila agrees to marry to Lakshman. She promises him that she will never put him in a situation where he will even have to choose. When Lakshman decides to accompany his brother in exile Urmila though accepted, she doesn't fight with her husband, she doesn't even ask him to take her with him as she realises that would jeopardise his duty towards Ram. When her mother asks her about loneliness how she feels about Lakshman not being with her she replies that:

"As a wife. I did. And I stood by his decision, replied Urmila. Staying behind wasn't giving up my rights. Ma, it was accepting a reality, a responsibility. Sita and I followed the same principle though the outcome and experience are so different-se followed our dharma Ram had to go to the forest and she went with him. Lakshman considered his dharma to serve his brother so he went with his brother and I agreed to stay back, however much it broke my heart.

Urmila took her mother's hand. I supported him in this decision. By going with him. I would have simply imposed myself on him, I would have been a distraction. I helped him follow his heart and his greater good. "(Sita's Sister: 118)

Urmila asks Sita not to talk about her in exile. She doesn't want Lakshman to miss her thus making his exile more difficult. Lakshman asks her not to cry when he leaves to her. And Urmila keeps this promise and when Lakshman comes back after fourteen years she begs that she be allowed to cry. As an ideal wife she supports always her husband, she never complains though questions. Urmila is also an ideal daughter-in-law. She takes care of the entire family in absence of her husband. Urmila tries to resolve the rift betwixt Kausalya and Kaikeyi. She tries to happy Mandavi who is separated from her husband. She tries to include Kaikeyi, who is despised by everyone, in the family. She tries to keep well keep them together. She introduces the tradition of eating together. Hence, Urmila becomes the son of the family.

URMILA V/S SITA

Sita, Urmila, Mandavi and Shrutikurti, the four adorable princesses of the Mithila. Sita, the eldest of the four and the adopted child of Mithila king Janak and queen Sunaina. whereas Urmila was born one year later after Sita's adoption. However, they are to different from each other. Sita accepts everything without questioning. While Urmila does question every time. Sita supports her husband without being critical. Urmila supports her husband only after analysing his decision. While Kaikeyi's reaction to Sita and no one questioned by anyone. But Urmila is critical about it. All the woman characters: Sita, Mandavi, Kirti and even also Kaikeyi are unable to understand the evil intentions of Manthara. It is Urmila who warns her sisters of

this evil Manthara. Urmila is the best example of the feminist voice-one who truly believes that men and women are equal, one who believes that like the wife, husband too has a duty towards his wife. She is bold enough to criticise the male hypocrisy when Bharat announces that he will stay in Nandigram for fourteen years. She says,

So be it, Bharat, like your brothers, Ram and Lakshman, you too shall live a life of an ascenic, free from the bond of love and worldly care. Who cares whatever happens to your wife and your family?" she asked each word mouthed with cold deliberation. 'Today, in this room, we have talked about all sorts of dharma of the father and the sons of the king and the princes, of the Brahmin and the Kshatriya, even of the wife for her husband. But is there no dharma of the husband for his wife? No dharma of the son for his mother? Is it always about the father, sons and brothers? What is the dharma of the man for his wife, the dharma of a man for his mother? Please give me an answer'

Everything, Guruder, has been personal here, every single political decision. It's about the father, the brother, the sons; but pray, what about the mothers, the wives? But yes, it is their dharma to follow their husband's decisions and duties. (Sita's sister: 138)

When the Gurus tells Urmila that she has no right to talk about family affairs she reminds them she is part of this family too. She openly criticises the four brothers that they may be good sons but not good husbands.

"If you could not keep the vows you made to your wives, why did you brothers marry? You may be the best of the princes, the perfect sons, the ideal brothers, probably the ideal king too, but never the good husband! (Sita's Sister: 140)"

Everyone talks about in our society Sita's sacrifice, no one talks about Urmila's. This novel is like an answer to Lakshman's question "O Urmila will the world ever know of your inner suffering, your divine sacrifice?" (Sita's Sister: 102)

Even Sumitra appreciates Urmila's selfless sacrifice. She says,

"We were blind and mute to your pain, your hopelessness. And yet you gave us your all. For years, we were being torn apart by mutual distrust and resentment but all of us pretended that all was well, that denial was the best policy, except you. You made us face the truth. You shoved us the mirror to the real us, not a reflection of what the world-and we ourselves believed about us. We thank you for making us happier, better people. (Sita's sister:19)"

Patriarchal society never talks about Urmila because it doesn't want any woman to question but to blindly follow like Sita. Hence the quintessential woman is always Sita, not Urmila.

CONCLUSION

A wonderful recitation of the Ramayana from a different perspective, a tweaked, twisted and romanticized version of Ramayana, Sita's sister gives the due respect to a woman who stood tall at a time when giant characters fell. Kane’s “Sita’s Sister” gives voice to the unheard or marginalized character of the Ramayana – Urmila. She uses reinventing technique to present Urmila as a modern contemporary woman who negotiates her way through circumstances to achieve what she wants rather than be passivised as a woman who makes glorious sacrifices. Urmila marry to Lakshman in spite of knowing his priorities and her decision to stay back in the palace. Unlike Sita, she does not have the privilege of being with her husband, Urmila is an assertive, intelligent, strong, critical, sensitive and passionate woman.

References:

1. Devi, S. Rema. “Marking a Muffled Murmur in Mythology: A Feministic Approach to Kane's Sita's Sister.” *Language in India www.languageinindia.com.* Vol. 18, 2018, p.139.
2. Shekha, Arunima. "Sita’s Sister: Book Review." Womensweb.in. 2015.
3. Mishra, Pushparaj. “Modern Indian woman educated empowered and emancipated.” *Wordpress.com.*2017.
4. Banerjee Divakaruni, Chaitra. The Palace of Illusions, 2008.
5. Barthes, Roland. Trans, Annette Lavers, “Mythologies, Hill and Wang,” 217 (2013).
6. Kane, Kavita. “Sita's Sister,” *India: Rupa Publication,* 2014.Print.
7. Beena.G. "Giving a Face to a Name - Urmila's Identity Quest in Kavita Kane's Sita's Sister". Remarking Vol.2, Issue-6 (2015): 80-83. Web. 28 Nov 2017
8. Mohanty Ayutha and Das Puspita, “URMILA'S FEMINIST STANCE AGAINST PATRIARCHY IN SITA'S SISTER." International Journal of Advanced Research, web. Vol4, Issue 10, (2016): 1621-1623. Web. 22 Nov.2017.